

## BİBLİYOGRAFYA TENKIYDİ

# ALTIN ORDU'YA AİT YENİ ARAŞTIRMALAR

*Prof. Dr. M. Fuad Köprülü*

## I

### MEVZUUN EHEMMİYETİ

### VE BU HUSUSTAKİ ARAŞTIRMALARIN KISA BİR TARİHİ

XIII. Asırda Asya ve Örasia'yı sarsan Moğol istilâsı'nın vücade getirdiği yeni siyasi teşekküllerden biri de *Altın Ordu İmparatorluğu*'dur. Volga kıyılarındaki Bulgar Türkleri'ni, cenubi Rusya bozkırlarındaki Kıpçaklar'ı, Hazarlar'ı, Slavlar'ı vesair birtakım kavimleri hakimiyeti altına alarak, H<sup>v</sup>ârizm, Hazar cenubundaki vilâyetler ve Kafkas memleketleri de dahil olmak üzere kurulan bu büyük imparatorluğun başında, Cengiz'ın torunu ve Cuci'nin oğlu Batu Han bulunuyordu. Cengiz öldükten sonra Çu ve Talas arasındaki bozkırların garp tarafı onun hâkimiyeti altında kalmıştı. 1257 de tahta geçen kardeşi Berke, islâmiyeti kabûl etti; ve bir taraftan Çağatay prensleriyle diğer taraftan da İran Moğol devletinin müessisi Hülâgû ile uzun ve kanlı harplere girişti, ve İran Moğolları ile Suriye'de ağır bir mücadele halinde bulunan Mısır-Suriye Memluk İmparatorluğu ile, Sultan Baybars zamanından başlayarak, diplomatik münasebetlere başladı. Berke'den sonra yerine geçen Mengü Timur'un son zamanında, Altın Ordu, artık Büyük Han'la alâkasını keserek tamamıyla *mustakil* bir devlet halini aldı. Eski müslüman Bulgarlar'ın te'sirinden ziyade Mâverâünnehir, İran, Anadolu ve bilhassa H<sup>v</sup>ârizm Türklerinin medenî ve iktisadî nüfuzu altında, Altın Ordu devletinin yavaş yavaş islâmlaştığını ve türkleş-

tiğini görüyoruz. Mâmâfi, İslâmiyet'in burada kat'i olarak devlet dini mahiyetini alması ancak Ö z b e k H a n zamanındadır (1312/13-1340).

Canı Bey Han'ın 1357 de ölümüne kadar yalnız Ö rasya (Eurasie) de değil cenub-şarkî Avrupa'da da büyük bir siyasi-askeri kuvvet olan bu devletin, yalnız Çağataylar, Memlûkler ve İlhanlılar'la değil, Moskof prensleriyle, Anadolu ile, Balkanlar'la, Bizans'la, Papalar'la, İtalya Cumhuriyetleri ile, Şarkî Avrupa devletleri ile de diplomatik ve ıktisadî münasebetleri vardı. İşte bu sûretle, bir buçuk asır'dan fazla ortaçağ tarihinde kuvvetli ve geniş bir röl oynayan bu devlet, XIV. asrın ikinci yarısından başlayarak, dahili mücadeleler ve aile kavgalarıyla, sonra Timur istiylâsi ile, zayıfladı, parçalandı; ve umumî tarih bakımından eski ehemmiyetini kaybetti. Gerçi türk tarihinin hususi çerçevesi içinde, Altın Ordu'nun XV. asrı da büsbütün ehemmiyetsiz sayılamaz; fakat bu, daha ziyade mahalli bir mahiyet arzeder, ve umumî tarihi o kadar alâkalandırmaz.

Umumî tarih kadrosundaki mevkinin kısaca hulâsaya çalıştığımız Altın Ordu devleti, rus tarihi'nin anlaşılması için birinci derecede mühim bir mevzû teşkil eder: birbiri ile daimî bir mücadele halinde bulunan rus prenslerinin idaresinde çok geri bir medeniyet seviyesinde ve teşkilâtsiz yaşayan Ruslar, moğol fâtipleri tarafından kolayca mağlûb edilerek (1237—1238), iki asırdan fazla o hâkimiyet altında kaldılar. Bu hakimiyetin mahiyeti ve bu esirlik devresinin *maddî* ve *mânevî medeniyet* bakımından Ruslara neler verdiği hakkında, gerek doğrudan doğruya rus tarihçileri, gerek başka tarihçiler tarafından türlü türlü fikirler ileri sürülmüştür. Bu görüşler birbirinden ne kadar farklı olursa olsun, hiçbir tarihcinin inkâr etmediği bir hakikat vardır ki, o da, Altın ordu tarihini anlamadan Büyük Petro'dan evvelki *moskof devleti*'ni hattâ *moskof cemiyeti*'ni anlamak kabil olamayacağıdır. Çünkü moskof cemiyeti, maddî ve mânevî birçok medeniyet unsurlarını bu devrede almış, moskof devleti, siyasi, idâri, mâlî teşkilâtının ilk örneklerini ve başlıca unsurlarını türk-moğol devlet an'anelerinden ıktibas etmiştir.

İşte, üç beş cümle ile hulâsa ettiğimiz bu sebeplerden dolayıdır ki, Altın Ordu devrini ehemmiyetle tetkık lüzûmu, önce *Rusya*'da hissedildi. Alman âlimleri tarafından kurulan rus ilimler akademisi 1826 da *Rusya'nın Tatarlar tarafından fethinin neticeleri* mevzûuna ait ilmi bir eser yazılmasını müsâbakaya koy-



du ve bunun için üç senelik bir mühlet verdi. Hiçbir müsbet netice vermeyen bu teşebbüs, altı sene sonra *Şarkî Avrupa'nın Moğollar tarafından fethi* mevzûuna ait yeni bir müsâbaka açılmasıyla tekrarlandı. Bu defa, akademi âzâsından Fraehn'in mufassal bir raporu, Akademi'nin nasıl ve ne mahiyette bir eser istediğini açıkca gösteriyordu: Cuci ulusu'nun yahut diğer bir tâbir ile Altın Ordu'nun tenkıydî tarihini yazmak; ve bunun için bir taraftan şark (bilhassa islâm) tarihçilerine ve bu devletin sikkelrine, diğer taraftan da rus, leh, macar, v. s. kroniklerine ve muasır avrupa eserlerine müracaat etmek. Fraehn bu raporda daha ziyade kaynaklar'dan bahsediyor, Altın Ordu tarihinin içtimai ve ıktisadi meselelerini hiç düşünmüyordu ki, o devir için bunu biraz da tabii hattâ zarûri görmek lâzımdır. Meşhur müsteşrik *Hammer-Purgstall* 1275 sahifelik büyük bir eserini 1835 de Akademiye gönderdi ise de, üç kişiden mürekkep olan komisyon, eseri, mevzûun ehemmiyeti ile mütenasip bulmadı. Lâkin Hammer, dört yıl sonra eserini Akademi hey'etinin raporu ve kendi müdafaası ile birlikte *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak* ismi altında neşretti.

Rus âlimleri, Fraehn'in meafi hükümlerinin te'siri altında, Hammer'in bu monografisine lâyük olduğu ehemmiyeti vermediler. Meselâ Altın Ordu tarihi ile bilhassa uğraşan meşhur Bérézine, *Cuci ulusu'nun iç teşkilâtı hakkında bir tecrübe* adlı - ve çok eski olmasına rağmen bu mevzûda hâlâ tek kalan - doktora tezinde, Hammer'i "iç teşkilâttan ziyade harici vak'alara daha büyük yer vermekle ve Hanlar tarafından verilen *yarlıklar*'dan kâfi derecede istifade etmemekle," ittiham etmiştir. Altın Ordu devrine ait tarihi metinleri toplayıp neşir ve tercüme eden W. Tiesenhausen, eserinin, Altın Ordu tetkiklerine ait güzel bir tarihçik mahiyetindeki *mukaddime*'sinde, bu hadiseyi anlatmakla beraber Fraehn tarafından verilen hükmün haklı olup olmadığı hakkında bir şey söylemekten - aradan elli yıl geçtiği hâlde - yine çekinmiştir. Yalnız, aşağıda bahsedeceğimiz gibi, Prof. Iakouovski 1939 da fransızca tercümesi neşredilen *Altın Ordu tarihi*'nde Hammer'i müdafa etmiş, ve eserinin - yazıldığı devre göre - kıymetsiz sayılamıyacağını pek haklı olarak söylemiştir.

Hammer'in bu eserinden sonra Altın Ordu hakkında böyle bir büyük monografi neşrine, ne Rusya'da ne de Avaupa'da, teşebbüs edilmedi. W. Tiesenhausen'in 1884 de neşrettiği *vesika-*



*lar mecmuası*, mühim bir kısmı yazma halinde bulunan muhtelif arab tarihlerinden ve bilhassa çağdaş mısır kronikleri'nden Altın Ordu'ya dair çıkarılmış parçaları muhtevî olmak bakımından, birinci derecede mühim bir *malzeme* külliyyatıdır. İran kaynaklarından çıkarılmış parçaları ihtiva edecek olan ikinci cilt, yazık ki neşredilememiş ve dağınık bir halde ilimler Akademisi'nin Şark Enstitüsü'nde (yazmalar şûbesi) saklı kalmıştır. Altın Ordu tetkikleri için birinci derecede mühim olan bu teşebbüs bir tarafa bırakılacak olursa, buna ait aynı ehemmiyette bir teşebbüse şimdiye kadar girilmişmiş olduğu esfle söylenebilir. Fakat, kaynak neşri hususundaki bu ihmâle rağmen, Rusya'da birçok müsteşriklerin doğrudan doğruya veya dolayısıyla Altın Ordu tarihine temas eden büyük küçük birçok mes'elelerle uğraştıklarını biliyoruz: Grigorief, Savélief, Bérézine, Veliaminof-Zernof, Sabloukof, Wessielovski, Ahmerof ve daha sonraları Barthold, Samoiloviç, İakoubovski ve daha başkaları bu arada sayılabilir.

Altın Ordu tarihini tetkik lüzumunu duyan ilk rus alimleri, «Rusya için iki buçuk asırlık bir felâket devresi» addettikleri bu devri, karanlık bir *zulüm ve barbarlık sahnesi* sayıyorlardı. Fraehn'in raporunda açıktan açığa ifade edilen bu görüş, yalnız birçok rus tarihçileri tarafından değil, bir kısım avrupa ve rus müsteşrikleri tarafından da kabûl edilmiştir. Hattâ bugün birçok garp tarihçilerinin hâlâ bu görüşten ayrılmadıklarını söyleyebiliriz. Lâkin buna mukabil, mes'eleyi daha bitaraf, daha ilmi bir zaviyeden görenlerin, şu son yirmi senedenberi, bilhassa Rusya'da, çoğaldığı göze çarpıyor. Hakikaten, yalnız rus tarihini yahut türk tarihinin daha sonraki safhalarını-meselâ XV. asırdan başlayarak Özbek hakimiyetini, Kırım ve Kazan hanlıklarını-anlamak için değil, XIII-XIV. asırlar esnasında Balkan ve Bizans tarihini anlamak için de Altın Ordu tetkiklerine büyük ihtiyaç olduğu, artık daha çok hissedilmektedir. Bu asırlar esnasındaki Anadolu tarihinin birçok muammâları da, vaktiyle bir eserimde tebârüz ettirmiş olduğum gibi, ancak Altın Ordu tarihinin aydınlanması sayesinde çözülebilecektir.

Altın Ordu tarihini, şimdiye kadar yapıldığı gibi yalnız *siyasî* ve *askerî* bakımlardan değil, en geniş mânâsiyle *ictimai* müesseseleri, maddî ve mânevî *medeniyeti* bakımlarından da tetkik etmek lüzumu, şu son yirmi senedenberi daha iyi anlaşılmuştur: Ballo d



ve Borozdin'in yaptıkları kazılar sayesinde bir taraftan bu devrin maddi medeniyet unsurları meydana çıkarılmağa başlanmış, diğer taraftan İakoubovski'nin muhtelif araştırmaları ile iktisadi ve içtimai tarihe ait birtakım mes'eleler aydınlatılmış, ve ayrıca, benim ve Prof. Samoiloviç'in muhtelif tetkiklerimiz sayesinde o zamana kadar çok meçhûl kalmış olan *Altın Ordu dil ve edebiyatı* hakkında müsbet bilgiler elde edilmiştir. Topkapı Müzesi arşivin'de bulunan bâzı diplomatik vesikaların 1940 da Akdes Nimet Kurat tarafından neşri, Tiesenhausen tarafından toplanıp neşredilmiş Altın Ordu metinlerinin, türkçe tercümeleri ile birlikte daha üç dört ay evvel Prof. İ. Hakkı İzmirli tarafından çıkarılması, memleketimizde de Altın Ordu tarihine ait tetkiklerin devam ettiğini gösteriyor. Çünkü, bunlardan evvel de Türkiyat Esntitüsü'nün bâzı neşriyatı-meselâ Ebû Hayyân'ın *Kitab al-İdrâk*'i ve Türkiyat mecmuası'ndaki bâzı mekaleler—,benim *Türk Edebiyatı Tarihi* aldı kitabımda Altın Ordu'da dil ve edebiyat hakkındaki kısımlar, Prof. Samoiloviç'in ikinci türk dili Kongresi'nde okunup Türk Dil Kurumu *Bulleten*'inde çıkan mekalesi gibi, Altın Ordu tarihi ile alâkalı bâzı tetkikler ortaya konmuştu. Yine şu son yıllarda Polonya'da ve Macaristan'da *kıpçak türkçesi*'ne ait bâzı neşriyat yapıldığını, ve Grekov-İakoubovski'nin Altın Ordu hakkındaki müşterek monografilerinden başka, René Grousset'in *l'Empire des steppes*'i gibi bâzı umumi ve terkiibi eserlerde Altın Ordu hakkında mâlûmat verildiğini, sonra, meselâ Rassooski'nin *Kumanlar* hakkındaki tetkikleri gibi gerek doğrudan doğruya gerek dolayısıyla Altın Ordu'ya temas eden birtakım tetkiklere tesadüf edildiğini biliyoruz.

Biz bu küçük yazımızda, umumiyetle moğol tarihine - daha doğru bir ifade ile umumi türk tarihinin moğol devresine - ait tetkiklerin oldukça mühim inkişaf gösterdiği şu son yirmi yıl zarfında Altın Ordu hakkında meydana çıkan yeni araştırmaların mahiyet ve kıymetini göstermeğe çalışacağız. Tamamiyle tenkiydi mahiyette bir *mise au point* demek olan bu yazı, Altın Ordu tarihine ait son tetkiklerin ne dereceye vardığını, şimdiye kadar ne gibi neticeler elde edildiğini, şüpheli kalan yahut daha hiç temas edilmeyen mes'eleleri tebâruz ettirmek, ve böylece, bundan sonra yapılacak araştırmalar için bir hareket noktası teşkil etmek gayesini tâkiyb ediyor. Bu yazımızda yalnız *dil ve edebiyat* mes'elesine temas edilmemiştir. Çünkü, üzerinde uzun yıllardanberi

çalıştığım bu mühim mes'ele hakkındaki tetkiklerimi pek yakında ayrıca neşretmek ümidindeyim.

## II

### ARKEOLOJİ VE NCMİSMATİK

Arkeoloji bakımından, şu son yirmi yıl zarfında Altın Ordu'ya ait öyle mühim neticeler elde edildiği söylenemez. Yalnız, F. V. Ballod'un Altın Ordu'nun meşhur payitahtı Saray harabelerinde yaptığı kazılar hakkında neşrettiği *Eski ve yeni Saray* adlı ruaca eser, Yeni Saray'ın topografisini tesbit hususunda oldukça mühim bir adımdır. Mâmâfi Barthold, bu eserin kıymeti hakkında biraz şüpheli davranmakta, ve çıkarılan neticeleri mübalağalı bulmaktadır. Moğol hanlarının ikametgâhlarına verilen bu *Saray* adını taşıyan muhtelif şehirler olduğu mâlûmdur. Altın Ordu hanlarının *Volga* kenarında te'sis ettikleri iki Saray'dan biri *Bat'u* ya ait olan *Eski Saray*, diğeri de *Berke*'ye yahut *Özbek Han*'a ait olan *Yeni Saray*'dır; hâlbuki Barthold bu ikinciyi eski şehrin büyümesinden teşekkül eden yeni bir parça addetmekte ve iki ayrı şehrin mevcudiyetini pek doğru bulmamakta idi. Daha bundan bir asır evvel *Terechtchenko* tarafından burada yapılan kazılar, *Berke*'nin bu başşehri hakkında *al-Omari* ve *İbn Batûta*'nin verdikleri mâlûmatı te'yid ve ikmâl etmiş, şehrin topografyasına, orada inkişaf eden san'atlere, şehrin ticaretine, başka sâhalarla medeni münasebetlerine ait yeni şeyler öğretmişti. Yüzbin nüfuslu bir şehir olduğu tahmin edilen bu mühim ticaret ve sanayi merkezine ait birçok maddî bakıyyeler, o kazıların bir neticesi olarak bugün *Lenin-grad*'da *Ermıtage* müzesinde bulunmaktadır (tafsilât için: V. V. Grigorief, *Saray harabelerinde dört yıllık arkeolojik araştırmalar*, Rus Maarif Nezareti Mecmuası, C. XI, 1847). Bütün bu eski ve yeni kazılardan elde edilen bilgileri tarihi vesikalarla tamamlayan *İakoubovski*'nin, 1932 de maddî kültür akademisi neşriyatı arasında çıkan *Altın Ordu payitahtı, Saray Berke* adlı mühim bir yazısı vardır. Akdes Kurat, *Ballod*'un eserinden istifade ederek, *Yeni Türk* mecmuasında (No. 30, İstan-



bul 1935) “*Altın Ordu'nun payitahtları Eski ve Yeni Saray şehirleri*,” adlı bir makale neşretmiştir.

Nümismatik bakımından da, şimdiye kadar bilinenlere yeni bir şey ilâve edecek hiçbir yazı çıkmamıştır. Mâlûm olduğu üzere, şehir hayatının gittikçe daha inkişaf ettiği Altın Ordu sâhasındaki muhtelif şehirlerde, hemen hemen aynı kıymette fakat ayrı tipde paralar basılmıştır. Çin müstesna olmak üzere, Cengiz çocukları'nın hâkim oldukları memleketlerde yavaş yavaş *gümüş para* usûlü yerleşmişti. Bunu Altın Ordu'da görüyoruz. Şimdiye kadar neşredilmiş birçok meskûkât kataloglarında, yazı, tezyini motifler ve tip bakımından - basıldıkları şehirlere göre - birbirinden oldukça farklı türlü türlü Altın Ordu sikkeleri esasen mâlûmdur. Rus müsteşriklerinden Borozdin, bazı Altın Ordu sikkelerinde görülen bir kadın ve çocuk resminin *Meryem*'le *İsâ*'yı temsil ettiğini söylemiş ve bunu Bizans te'sirine atfetmişti (*Noviy Vostok*, 1924, s. 329-335). Altın Ordu ve Bizans sarayları arasındaki münasebetler mâlûm olmakla beraber, bu iddianın temamiyle yanlış olduğu ve Altın Ordu sikkelerinde Bizans te'sirine aslâ tesadüf edilmediği, tanınmış meskûkat mütehassısı R. Vasmer tarafından isbat olunmuştur (*Mémoires du comité des orientalistes*, Leningrad, Tom. II., 1927, p. 109-113). İşte görülüyor ki, arkeolojik bakımdan Saray şehri ve Altın Ordu'nun maddî medeniyeti hakkında bazı yeni şeyler meydana çıkmışsa da, nümismatik bakımından yeni ve mühim bir şey yoktur.

### III

#### DİPLOMATİK KAYNAKLAR

Eski *Topkapı Sarayı* (şimdi müzesi)'nde bulunan bâzı mühim vesikalar arasında, Altın Ordu hanları'nın Osmanlı hükümdarları'na gönderdikleri bâzı mektuplar da meydana çıkarılmıştır. Bunlardan Uluğ Muhammed'e ait olup Murad II. ye gönderilen bir yarlığı Dr. A. N. Kurat iptida 1937 de otuz altı sahifelik küçük bir risale halinde deşrettikten sonra, gerek bunu gerek sair bu mahiyette bâzı vesikaları toplu bir cilt halinde ve *Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türki-*

*tan hanlarına ait yarlık ve bitikler* ismi altında meydana koydu. (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınlarından, Tarih serisi I., İstanbul 1940, VIII + 212 sahife). Bu cilt içinde Altın Ordu hanlarına ait üç vesika vardır :

1 — Uluğ Muhammed'in Murad II. ye gönderdiği mektub (831 H. - 1428 M.)

2 — Mahmud b. Muhammed b. Timur'un Fatih Mehmed II. ye gönderdiği mektub (870 H. - 1466 M.)

3 — Ahmed b. Muhammed b. Timur'un yine Fatih Mehmed II. ye gönderdiği mektub (882 H. - 1477 M.)

Kısa bir mukaddimeden sonraa, *yarlık* ve *bitik* kelimeleri hakkında pek kısa filolojik ve tarihi mâlûmat veren müellif, şimdiye kadar neşredilen Altın Ordu ve Kırım yarlıklarının bir bibliyografyasını da ilâve ediyor. Kitabda bundan başka *Kırım hanları*'na ait 6 vesika ile Sultan Ebû Sa'id'in Uzun Hasan'a yolladığı bir mektub ve en sonda da Toktamış ve Timur Kutluğ'un esasen mâlûm olan iki yarlığı (izahsız transkripsiyon), Abd-al Rezzak Semerkandî'nin *Matla'üs-Sa'deyn*'inden bâzı parçalar vardır. Yazımızda yalnız Altın Ordu'ya ait mes'elelerden bahsedeceğimiz için, eserin umumî mahiyeti ve kıymeti hakkında fazla bir şey söyleyecek değiliz. Altın Ordu'ya ait diplomatik vesikalar esasen pek nadir olduğundan, bu üç yeni vesikanın ehemmiyeti aslâ inkâr edilemez; gerek Altın Ordu'ya gerek Altın Ordu-Osmanlı münasebetlerine ait bâzı mes'eleler, bu yeni vesikalar sayesinde biraz aydınlanıyor. Mâmâfi birinci vesika -o da bir dereceye kadar- istisna edilecek olursa, bunların ne siyasî tarih ne de kültür tarihi bakım-larından büyük bir kıymeti olmadığı meydandadır. Hâlbuki, meselâ yine bu ciltteki Kırım yarlıklarından *Hacı Girey yarlığı*, Kırım Hanlığı'nın idâri ve malî teşkilâtı bakımından çok mühim olduğu gibi, diğerleri de siyasî tarih bakımından oldukça mühim mâlûmat vermektedirler.

A. N. Kurat'ın bu eseri, bizde şimdiye kadar yapılan bu türlü neşriyatın en iyilerinden biridir. Arşivlerimizde bulunan ehemmiyetli ehemmiyetsiz milyonlarca vesikadan üç beş tanesini birleştirip gayet sathî ve iptidai bir tahlile tâbi tutarak neşretmek, şu son zamanlarda fena bir moda hükmüne girdi. Hâlbuki Akdes Nimet'in neşrettiği vesikalar, nadir ve kıymetli şeylerdir. Neşir ve izah tarzları itibariyle de, muharririn oldukça metodik bir çalışma şekli tâkib ettiği ve memleke-



timizdeki bu türlü neşriyata nisbetle eserine daha ilmi bir hüviyet vermeğe gayret eylediği görülüyor. Fakat bu meziyetlerine mukabil, eserde birtakım esaslı kusurlar da göze çarpmaktadır :

I) — Metinlerin okunuşunda ve transkripsiyonunda bazı acemilikler ve dikkatsizlikler vardır. Muharrir bu vesikalar üzerinde daha uzun ve dikkatli çalışsaydı, bunlardan kurtulabilirdi : meselâ birinci mektubun 1937 deki neşri ile şimdiki neşri arasındaki mühim farklar buna bir misâldir.

II) — Diplomatik bakımından vesikaların tavsifinde oldukça eksiklikler göze çarpıyor: Kâğıdın cinsi, yazı şekli, ve daha bu gibi bazı cihetler eksik bırakılmıştır.

III) — Vesikalarda geçen tarihî ıstılahlar hakkında verilen izahat, çok basit ve iptidaidir; *Budagov luğtarı*, *Lugat-i-Nâci* vesair bu gibi luğat kitaplarıyla tarihî ıstılahların izahına kalkışmak, çok çürük ve yanlış bir yoldur. Bu gibi muahhar *compilation*'ların değil, daha eski devirlerde yazılmış luğat kitaplarının bile bu mes'eledede ancak yardımcı olarak kullanılabileceğini ve tarihî ıstılahların izahı hususunda filolojik ve tarihî bakımlardan nasıl bir usûle riayet lâzımgeldiğini, vaktiyle *Vakıf'a ait tarihî ıstılahlar mes'elesi* adlı bir mekalemde epeyce etraflı bir şekilde anlatmağa çalışmıştım (*Vakıflar Dergisi*, C. I, İstanbul 1938, s. 131-133). Muharrir, bilhassa Hacı Girey Han'ın *tarhanlık* yarlığını tahlile çalışırken, bu gibi idarî ve mâlî ıstılahlar hakkında pek basit mâlûmat vermiş ve arasıra oldukça büyük yanlışlıklara düşmüştür: meselâ (s. 72 de) *ameldar* kelimesi işci diye izah olunuyor ki, tamamiyle yanlıştır (*İslâm Ansiklopedisi*'nde âmil hakkındaki mekalemde bu *ameldar* ıstılahı hakkında mâlûmat verilmiştir); (s. 75) de isim mi, unvan mı olduğu anlaşılabilen *sadr-ı-cihan*, ortaçağ metinlerinde daima tesadüf edilen bir unvandır; (s. 73) de mânâsı anlaşılmayarak bırakılan '*avan* kelimesi, ortaçağ İran edebî ve tarihî eserleriyle uğraşanlar için hiç de meçhûl bir kelime değildir (Nicholson, G. M. S. külliyyatında çıkan *Mesnevî tercümesî*'ne yaptığı haşiyeleri muhtevî ciltte bu kelimeden de bahsetmiştir; fakat daha etraflı izahat bu kelime hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'nde çıkacak yazımızdadır); *ulag* kelimesi (s. 72) sadece ulak hayvanı mânâsına gelmez (*Türkiyat Mecmuası* C. I., s. 135 deki nota bakınız); *bahşi* (s. 73), ve *siyurgal* kelimeleri hakkında *Budagov*'dan ve *tarhan* kelimesi hakkında *Ebü-l-Gazi*'den naklen verilen mâlûmat ile (s. 73),

muhtelif vergi isimleri hakkındaki izahat (s. 74), çok iptidaî'dir. Daha oldukça çoğaltılabilecek olan bu misâller, muharririn bu mes'elelerle-yâni idâri ve mâli müesseseler tarihi ile -hic uğraşmamış olduğunu göstermektedir. Hâlbuki, kitabının başında (s. 5) yarlıklar hakkındaki bibliyografyada zikredilen eserlere, meselâ hiç olmazsa B é r é z i n e'in Altın Ordu'nun iç teşkilâtı hakkındaki meşhur eserine dikkatle müracaat etse idi, birçok istilâhlar hakkında şimdikinden çok daha etraflı mâlûmat verebilirdi.

IV) — Umumiyetle moğol tarihi ve moğol diplomatiği, ve bilhassa İlhanlılar tarihi, öyle görünüyor ki, muharririn iyice uğraşmadığı sâhâlardır. Bu hususta şimdiye kadar yapılan tetkiklerden hiç olmazsa diplomatik'e ait olanlar, muharririn mâlûmu olmak lâzımdı: Kotwicz, Pelliot, Blochet, Vladimirçev, Klukin, Kozmin ve daha başkalarının bu husutaki tetkikleri, Altın Ordu diplomatiği ile uğraşanlar için, daha ilk adımda ihmâl edilmeyecek tetkiklerdir. Fakat hemen şunu da ilâve edelim ki, gerek bu devirlere gerek daha evvelki ve daha sonraki devirlere ait zengin islâm kayaklarını etrafiyle tetkik etmedikleri için, bu adını saydığımız âlimlerin yazıları da moğol diplomatiğini lâyıkıyla anlamak için kâfi değildir. İsimleri sık sık zikredilmekle beraber aslâ ciddi ve tam sûrette okunup tetkik edilmemiş olan meşhur *kronikler*'den başka, XIII - XV. asırlara ait birçok münşeât mecmuaları, İlhanlılar'ın, Celayirler'in, Timuriler'in, Ak ve Kara koyunlular'ın, Safeviler'in diplomatiğine dair çok zengin malzemeyi ihtiva etmektedir. Altın Ordu diplomatiği ile uzaktan yakından alâkalı olan bu malzemeyi iyice bilmeden, bunlar üzerinde etrafiyle uğraşmadan, Altın Ordu'ya ait diplomatik vesikaların, bugünkü ilmî şartlara tamamiyle uygun olarak tetkikine imkân yoktur. Hele kitabın sonuna -diğer vesikalarla hiç münasebeti olmadan - konulan Ebû Said'in Uzun Hasan'a gönderdiği mektubun neşir tarzı, diplomatik kaidelerine tamamiyle aykırı ve gayet iptidaî'dir.

A. N. Kurat, metodoloji bakımından bu cins eserlerde asıl üzerinde durulması ve derinleştirilmesi icab eden noktalar üzerinde hiç durmamış, umumiyetle bilinen şahıslar ve vak'alar hakkında lüzumsuz yere uzun izahlara girişmiştir. Avrupa'da da meselâ F. Balbinger gibi - sağlam bir filolojik



hazırlıktan mahrum-bâzı müsteşriklerin tâkıyb ettikleri bu usûlün ve bununla müterafik olarak, hiç istifade etmediği birtakım kitab isimlerini sıralayarak mevzûa yabancı olanları hayrete d ű ű r m e k an'anesinin,memleketimizde yerleşmemesini temenni edelim. Meslek hayatının henüz başlangıcında bulunduğu cihetle mesaisini birbinden çok ayrı sâhalara dağıtın Akdes Nimet'in, bu hakikaten çetin mevzû üzerinde, bilhassa bu kadar kısa bir zamanda, bundan daha fazla bir şey yapması imkânsızdı. Genç arkadaşımız, eđer gelecekteki mesaisini bu sâhalar üzerinde toplarsa, bu mütalâalarımızın doğruluğunu daha iyi anlayacak, ve bu vesikaların, diplomatik esaslarına göre yeni bir tab'ını yampak lüzumunu, herkesten çok hissedecektir. Mâmâfi, şimdiki şekli ile bile ehemmiyetli ve faydalı olan bu eserin, emsali neşriyata nisbetle çok ileri olduğunu, muharririn lehine olarak tekrar hatırlatalım.

şimdiye kadar üzerinde muhtelif tetkikler yapılmış ve müteaddit defalar neşredilmiş olan Timur Kutluđ yarlığı hakkında Abdullah ođlu Hasan tarafından neşredilen mekale (*T ű r k i y a t M e c m u a s ı*, C. III. s. 207) bu husustaki muhtelif araştırmalardan istifade edilmiş olmak bakımından, faydasız değildir. Mâmâfi, Akdes Nimet Kurat'ın neşrettiği vesikalar hakkındaki bâzı tenkıydleri ona da teşmil edebiliriz. Ç ű n k ű o da yalnız rus tetkiklerinden istifade etmiş, umumiyetle ortaçağ türk - islâm diplomatideği hakkındaki zengin bilgi kaynaklarına hemen tamamıyla yabancı kalmıştır.

## IV

### EDEBİ KAYNAKLAR

Altın Ordu'ya ait diplomatik kaynakların eksikliği, ancak edebî kaynakların yâni *kronikler*'in verdiği mâlûmat sayesinde tamamlanabiliyor. Hıristiyan kaynakları, başta rus eserleri olmak üzere Macarlar'ın, Polonyalılar'ın, Bizanslılar'ın bıraktıkları mahsüllerdir. Fakat, çağdaş arab ve acem kronikcilerinin eserleri, bilhassa Altın Ordu ile siyasî ve medenî sıkı münasebetleri bulunan Memlûkler İmparatorluğu'nda o sıralarda büyük bir inkişaf

gösteren tarihi mahsûller, Altın Ordu hakkında her türlü mâlûmat vermek bakımından, birinci derecede ehemmiyetlidir. Makrizî'nin, ibn Tangribirdî'nin, Kalkaşandı'nın, XIV. asır büyüklerinin biyografisini muhtevi *al-Dürer al-Kâmine* adlı büyük eseri ahiren Hindistan'da tab'edilen ibn Hacer'in, *al-Dav' al-lâmi'* adlı büyük biyografi külliyatı Mısır'da basılan Sahâvî'nin, *al-Manhal al-Sâfi*'sinin Wiet tarafından fransızca hülâsası neşredilen Safadî'nin ve daha bu gibi - eserlerini arabça yazan - birçok müelliflerin Altın Ordu'ya ait çok kıymetli ve zengin mâlûmat verdikleri mâlûmdur; eserlerini farsça yazan moğollar ve timuriler devirleri müelliflerinde de bu hususta zengin malzemeye tesadüf olunur. Büyük bir teessürle itiraf etmeli ki, Altın Ordu sâhasında bu devlete mahsus *vakayinâmeler* yazıldığı bilinmekle beraber, şimdiye kadar bunların hiçbiri ele geçmemiştir. Türkçeyi *devlet dili* olarak hiç olmazsa XIV. asırdanberi kullanan, hükümdarları namına türkçe edebî eserler yazılan bu sâhada, bütün moğol-türk devletlerinde olduğu gibi, *türkçe vakayinâmeler* yazıldığı, fakat bunların şimdiye kadar ele geçmediğini kolaylıkla tahmin edebiliriz.

Altın Ordu'ya ait olarak arab ve acem kaynaklarının ihtivâ ettiği malzemeyi bir araya toplamak teşebbüsü, yukarıda söylediğimiz gibi, iptida rus âlimi W. Tiesenhausen tarafından yapılmış ve arab müelliflerinden toplanan parçalar 1884 de bir cilt halinde neşredilmişti (*Sbornik materialov odnosjaschçichsja k istorii Zolotoi Ordi*, St-Pétérsburg). Uzun zamandanberi nüshası kalmayan bu mühim eserin - arabça metinlerin türkçeye tercümeleleri ile beraber - neşrini ve bu işin arabçaya lâykıyla vâkıf olan Prof. İsmail Hakkı İzmirli'ye tevdiini - galiba 1933 de - İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi dekanı sıfatıyla Maarif Vekilliğine teklif etmiştim; ve Vekâlet de bu teklifi kabûl ederek muhterem Profesörü bu işe me'mur eylemişti. İşte bugün *Türk Tarihi Kaynakları* adlı serinin ikincisi olarak «*Altın Ordu devleti tarihine ait metinler*, İstanbul 1941 » ismi altında meydana çıkan bu 426 sahifelik büyük cild, İ. H. İ. nin uzun yıllar süren çalışmasının değerli bir mahsûlüdür. Altın Ordu tarihi ile uğraşmak isteyenler, arabca metinleri de - eski neşrine nisbetle daha doğru olarak - ihtivâ eden bu eserden kolaylıkla istifade edebilirler. Tiesenhausen neşrindeki metinlerden bu cilde girmeyenlerin, türkçe tercümeleleri ile beraber ikinci bir cild



teşkil edeceği, ve buna 1884 den bugüne kadar bu mevzûa ait yapılan tetkiklerin bir hülâsası ilâve olunacağı, ayrıca da bu rus âliminin hayatı ve mesaisi hakkında mâlûmat verileceği, küçük bir notla okuyuculara bildiriliyor.

Bir kısmı basılmış, bir kısmı henüz yazma halinde on bir - hatta on iki - kaynaktan alınmış parçaları ihtivâ eden bu cild, T i e s e n h a u s e n'in neşrinden da ha k ı y m e t l i d i r. Çünkü, bu eserlerden bir kısmının İstanbul kütüphanelerinde bulunan yazmalarına, bir kısmının da, - meselâ *Subh al-A'sâ* gibi - son zamanlarda yapılan basmalarına müracaat eden fâzıl mütercim, eski neşirdeki birtakım yanlışlıkları düzeltilmiş, ve böylece dürüst ve sağlam bir tercüm için zarurî olan en mühim işi yapmıştır. İtimada lâıyk olmayan tenkıydsız basmalara dayanarak tercüme yapmak, tamamiyle yanlış ve abes bir yoldur; ve bizde son zamanlarda yapılan tarihi tercümelerin hemen hepsi de, ne kadar yazık ki, böyle bozuk metinlere dayanılarak yapılmaktadır. Prof. İ. H. İ. nin bu kolay fakat sakat usûle tâbi olmayarak, yaptığı işin ciddiliğine inanan bir ilim adamı sıfatıyla, iptida sağlam bir metin te'sisine çalışması, tamamiyle *metodik* bir harekettir. Memleketimizde bundan sonra yapılacak bu gibi tercümelelerde, bütün dünyada olduğu gibi, bu zahmetli fakat sağlam usûle riâyet edilmesi çok temenni edilir. Hiç olmazsa, Maarif Vekilliği, Fakülteler, Türk Tarih Kurumu gibi resmî müesseselerin bu gibi neşriyatında artık bundan sonra bu usûle riayet edilmeli, ortaçağ zihniyetine mahsus eski kolay yollardan vazgeçmelidir.

Türk tarihine ait araştırmalarda bir kaynak, bir malzeme mecmuası vazifesini görmek üzere çıkarılan bu eser, metinlerin sağlam te'sis edilmesine ve tercümesinin şüphesiz doğruğuna rağmen, ne yazık ki, böyle bir neşirde gözetilmesi lâzımgelen şartlardan mahrumdur! Çünkü, mütercim, arabcada ve islam ilimlerinde sağlam bir vukuf ve ihâta sahibi olmakla beraber, bir tarihçi değildir. Bundan dolayı kendisine bir kusur terettüp edemeyeceğini, hemen söyleyelim. Eğer bu metinlerin neşrinde, bu gibi çalışmalarda ne gibi *metodolojik* esaslara riayet edileceğini bilen ve bu devirler hakkında etraflı mâlûmat sahibi olan bir tarihcinin de yardımı olsaydı, bugün elimizde bulunan bu güzel cildin mahiyet ve kıymeti çok değişirdi. Kıymetli mütercimin tarihçi olmamasından doğan ve eserin ehemmiyetini azaltan başlıca usûlsüzlükleri ve yanlışlıkları kısaca izah edelim:

I) — Doğrudan doğruya tarih mütehasşislarına malzeme vermek gayesini güden bu eser, bu cins bütün ilmi eserlerde riayet zarurî olan *transcription* sisteminden mahrumdur. Hâlbuki müslâman şahıs isimleri, arabca kitab isimleri, yer isimleri, ıstılah mahiyetindeki arabca ve farsca kelimeler, muayyen bir transkripsiyon sistemine göre - meselâ *İslam Ansiklopedisi* tercümesinde tâkıyb edilen sisteme göre - yazılmalı idi. Bundan başka, bâzı coğrafi isimlerin okunuşunda da bâzı mühim yanlışlıklar göze çarpmaktadır.

II) — Türk ve moğol şahıs isimleri, türkce yer adları, türkce ve moğolca ıstılahlar, hakiki okunuş şekilleri ile yâni türk ve moğol telaffuzuna göre tesbit olunmalı idi. Hâlbuki bu tercümede, bütün bu işimler, arab alfabesinin ve arab telâffuzunun, türkce bilmeyenlerin yaptıkları istinsah hatalarının değıştirdiğı bozuk şekillerde göze çarpmaktadır; Bu hususta fazla misâle lüzum görmeyoruz; çünkü eser baştan başa bunlarla doludur; işte bir kaç örnek: *Bereke* değil *Berke*; *Balasagon* değil *Balasağun*; *Burakşin* değil *Barakçın*; *Çulman* değil *Çulpan*; *Kaydo* değil *Kaydu*; *Tokta* değil *Togtaga*; *Ütrar* değil *Otrar*; *Turkân* değil *Terken*... Bu misâlleri daha pek çok uzatmak kabildir.

III) — Mukaddimedede, ecnebi isimlerin ansiklopedilere bakılarak ona göre yazıldığı söyleniyor. Hâlbuki bunların da büyük bir kısmı yanlıştır. Bir kaç misâl: *Scharmua* (s. XIV.) *Charmoy* olacaktır; *Ruzen* (s. XIX.) *Rosen* olacaktır; *Reno* (s. XX.) *Reinaud* olacaktır; *Düzi* (s. 125) *Dozy* olacaktır. *Quadremère* (s. 161) *Quatremère* olacaktır.. v. s.

IV) — Bâzı tarihî ıstılahlar, haşiyelerde gayet basit bir şekilde, yâni, luğat mânâları ile izah edilmiştir. Meselâ *çaşnigir* kelimesini mutbak emini diye izah etmek (s. 158), tarihî bir kaynağın tahşiyesinde aslâ caiz görülemez. *Sarakuç* (Saraguç, sorguç) kelimesini kalpak diye târif de (s. 233) bu kabildendir. Biraz yukarıda tarihî ıstılahların bilhassa bu cins eserlerde nasıl tetkık edilmesi lâzımgeldiğini söylemişim. Meselâ *Çaşnigir* kelimesi hakkında *Van Berchem*'in, Moğollara ait birtakım ıstılahlar hakkında *Quatremère*'in verdikleri izahat, kiminin üstünden yarım asır, kiminin üstünden bir asır geçmiş olmasına rağmen, halâ dikkatle ve ibretle tetkık edilecek örneklerdir. Sonra, meselâ kitabın muhtelif yerlerinde geçen قلعجورى



tâbiri K a l l e c û r i şeklinde okunarak sadece, «bunun arab kılıcı olmadığı» söyleniyor (s. 129, 192, 252). Hâlbuki daha gaznevi ve selcûki devri eserlerinde doğru olarak قراجوری şeklinde tesadüf edilen bu kelime türkçedir (*kara+cur*), ve daha o zamanlarda da kullanılan bir nevi t ü r k k ı l ı c ı'dır. Muhterem mütercim eğer *Burhân-ı Kâti'*a baksa idi, kelimenin bu doğru şeklini bulabilirdi; lâkin bu gibi ıstılahların mahiyetini ve hangi devirlerdenberi kullanıldığını bilmek için, edebi ve tarihî metinlerin sırf bu bakımdan tetkik edilmesi icab eder. *Sarakuç* hakkında izahat vermek için de, muhtelif türk şûbelerinin asırlardanberi başlarına neler giydiklerini araştırmak lâzımdır. Bu hususta yapmış olduğum bir tetkiki burada en kısa bir şekilde anlatmağa dahi imkân yoktur. Daha bu kabilden birçok tarihî ıstılahlar, ya luğatlerden alınarak basit bir şekilde yazılmış, yahut büsbütün ihmâl olunmuştur. Hâlbuki böyle bir neşirde en evvel yapılacak şey, bu ıstılahların izahı idi. Bu cins neşriyatta mütehasıs bir tarihcinin yardımına ihtiyaç olduğu hakkındaki fikrimizin doğruluğu, işte bu gibi mes'elelerde kendini gösteriyor.

V) — Yapılan haşiyelerin bir kısmı, çok basit ve her kesce bilinen tarihî vak'aları kısaca tekrarlamak itibariyle, lüzumsuz ve mânâsızdır (meselâ s. 259 da Moğollar'ın Anadolu'ya gelişi hakkındaki haşiyeye). Bu kadar mâlûmat lise kitaplarında bile mevcuttur. Diğer bir kısım haşiyeler de, tarih ve filoloji tetkiklerinin bugünkü durumuna nisbetle, âdetâ masal ve hurâfe nev'inden şeylerdir: Boşnaklar'ın Peçenekler olduğuna dair *Tellik - al - Ahbâr* sahibinin mütalâasını nakletmek (s. XII.), yahut Mes'ûdi'ye dayanarak Ruslar'ın *Türk* olduğunu söylemek gibi (s. 372 ve 378 de). Bu gibi mes'eleler uzun zamanlardanberi garb âlimlerinin dikkatini çekmiş, bu gibi eski telakkıylerin mahiyeti ve ne gibi sebeplerden ileri geldiği uzun uzun araştırılmıştır. Meselâ Berthold'un *İslâm Ansiklopedisi'*ne yazdığı *Slave* kelimesiyle, fransız müşteriki Lévy - Provençal'in yine oradaki *Sakâliba* maddesinde bu mes'ele etrafiyle izah olunmuştur. Diğer bir kısım haşiyeler, böyle hurâfe ve masal mahiyetinde olmamakla beraber, Moğol ve Altın Ordu tetkiklerinin bugünkü vaziyetinde bile artık bir şüphe ve münâkaşa mevzûu olmaktan çıkmış mes'elelerin mütercime meçhûl kaldığını gösteriyor: Meselâ (s. 159da) Berk'e'nin babası Batu mu yoksa Cuci mi olduğu şüpheli gösterilmekte ve bu şüphe 423. sahife-deki fihristte bile bir not halinde tekrarlanmaktadır. Hâlbuki, bâzi



mısır tarihçilerinin bu husustaki yanlışlıkları, eldeki türlü vesikalarla çoktan beri tashih edilmiş, Berke'nin Cuci oğlu olduğu kat'i sûrette taayyün etmiştir. Altın Ordu'ya ait metinleri ihtivâ eden bir kitabda, bu neticenin bilinmesi ve haşiyenin o sûretle yapılması icab ederdi! Sonra, yine bâzı haşiyelerde bâzı *anachronisme*'lere tesadüf olunuyor: XIV. asırda memlük ordularında Cengiz'den kaçan Hârizmliler'in bulunduğu hakkındaki haşiye gibi (s. XV). Hâlbuki bu, XIII. asra ait bir hadisedir; ve bu Hârizmliler, kendi reislerinin idaresi altında önce Anadolu'ya oradan Suriye'ye iltica edenlerdir ki, bunların hazin mukadderatı (634-644 H.) hakkında etraflı tetkikler yapılmış; Mısır'a gelenlerin de sair kölelerle beraber *Memâlik-i bahriye*'nin bir kısmını teşkil ettiği bütün kaynaklarda tekrar edilmiştir (meselâ *al-Sülûk*'da); yine meselâ (s. 9 da) Küçlük hakkındaki haşiye de, mütercimim bu husustaki tetkiklerden tamamiyle habersiz olduğunu, ve sadece eski kronikcilerin yanlış ve tenkidtsiz görüş tarzlarına bağlı kaldığını anlatıyor.

VI) — Mütercim, metinleri tashih için müracaat ettiği eserleri ve nüshaları zikrederken, bunlar hakkında kâfi derecede mâlûmat sahibi olmadığını meydana koymaktadır: meselâ İbn Tandırî'nin *al-Nücûm al-Zâhire*'sini zikrederken, bunun muhtelif basmaları hakkında mâlûmatı olmadığını görüyoruz; Makrizî'nin eserleri hakkında, sonra *al-Manhal al-Sâfi* hakkında da bunu söyleyebiliriz; İbn İyâs'ın *Bedâyi' al-Zühûr*'undan bahsederken sadece "basmaları çoktur,, demekle iktifa etmesi de, bu eserin yazma ve basmalarının mahiyet ve kıymeti hakkında sarih bir fikri olmadığını göstermektedir. Hâlbuki, müracaat edileu kaynakların mâhiyet ve kıymeti, aynı eserin yazma ve basmaları arasında -hatta muhtelif basmaları arasında - mevcut farkların bilinmesi ile, sonra o eserlerden kimlerin ve ne dereceye kadar istifade ettiklerinin öğrenilmesi ile kabil olur. Herhangi bir tarih şubesine ait metinleri toplayıp neşredenlerin birinci vazifesi, *kaynaklar bilgisi* diyebileceğimiz bu iptidai hazırlığı yapmaktır. Hâlbuki Prof. İ. H. İ., tarihçi olmadığı için, bunları tabiatıyla yapamamış, daha doğrusu bunu düşünmemiştir!

Kısaca zikrettiğimiz bu kusurlara, tab'in çoh hatâlı olması, isimlerin çok defa başka başka yazılması, sonra, ilâve edilen *indeks*'in hem eksik hem yanlış hem de alfabetik tertipten mahrum bulunması ilâve edilirse, elimizdeki bu



cildin, *Türk Tarih Kaynakları* gibi çok mühim bir isim altında ve Maarif Vekilliği tarafından neşredilmiş olmasına rağmen, türk ilmi seviyesinin bugünkü vaziyeti için çok fena bir mikyas olabileceği, kendiliğinden anlaşılır. Değerli mütercim arab dilindeki kudreti, metinlerin te'sisi için elinden geldiği kadar himmet ve gayret gösterdiği şüphesizdir; fakat tarihi çalışma usüllerine vakıf bir tarihçi olmaması, bu kıymetli eserin bu kadar kusurlu olarak meydana çıkmasına sebebiyet vermiştir. Tekrar edelim ki arabca'da ve islâm ilimlerindeki sağlam vukufu ve ihâtasıyla tanınmış olan İ. H. İ.'nin tarihçi olmaması kendisi için aslâ bir kusur değildir. Bizce en büyük kusur, İ. H. İ. tarafından hazırlanmış olan bu metinlerin ve tercümelerin neşrinde, tarihi çalışma usüllerini ve ortaçağ türk-moğol tarihini bilen bir tarihcinin yardımına müracaat edilmemekten ileri geliyor. Eserin aslı yâni metinler ve tercümeler sağlam olduğu için, biraz gayretle ve dikkatle, onu, kısaca saydığımız birtakım kusurlardan kurtarmak ve ortaya bugünkü filolojik ve tarihi tenkiyd esaslarına uygun bir eser çıkarmak kabil olurdu. Hattâ, bu yapılamazsa, tarihi haşiyeleri büsbütün kaldırmak ve basıma daha dikkat etmek mümkündü. Mâmâfi bütün bu kusurlarına rağmen, bu cildin neşri, Altın Ordu tarihiyle uğraşanlar tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanacaktır.

## V

### UMUMİ ESERLER VE MONOĞRAFİLER

Altın Ordu tarihi ile doğrudan doğruya veya dolayısıyla alakalı mes'eleler hakkında neşredilen bazı mekalelerden ve kitablardan birer birer bahsetmek, bu yazımızın dar çerçevesini lüzumundan fazla genişleteceği için, burada sadece Altın Ordu tarihine ait bir iki yeni eserden bahis ile iktifa edeceğiz; yoksa, umûmiyetle moğol tarihine ve bilhassa İlhanlılar'a ait bütün neşriyatın, Altın ordu için birinci derecede mühim olduğu muhakkaktır. XIII-XIV. asırlar Memlük İmparatorluğu tarihine, hattâ bir dereceye kadar *Balkanlar* ve *Şarkî Avrupa* tarihine ait birtakım eserler için de aynı müta-

lâayı tekrar edebiliriz. Umumiyetle *Kıpçak* sâhasına, eski *Bulgarlar'a*, *Hazarlar'a*, *Kıpçaklar'a* ait araştırmaların da Altın Ordu için ehemmiyeti meydandadır. Bu bakımdan, Gabriel Ferrand'nın neşrettiği *Garnâti* metin ve tercümesi (Paris 1925), Zeki Validi Toğ'an'ın *ibn Fadlân*'ı (Leipzig 1939), Bratianu'nun *XII. asırda Karadenizde ceneviz ticareti* (Paris 1929) adlı kitabı (bu eser hakkında *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, C. I deki mekaleme bakınız), D. R a s s o v s k i'nin *Kumanlar ve Kuman-Bizans münasebetleri* hakkında mekaleleri ( *Ülkü mecmuası*, sayı 41, 1936, S. 368 379; ayrıca Sofya'da toplanan *Bizantinistler kongresi zabıtnâmeleri* 'nin birinci cildine bakınız), J. N é m e t h'in Kıpçak kabileleri hakkındaki araştırmaları, Altın Ordu-Bizans münasebetleri hakkında yapılan bâzı tetkikler, N. V e s s i e l o v s k i'nin *Nogay ve zamanı* adlı monografisi (Petersburg 1922), Spuler'in *Iran Moğolları* hakkındaki monografisi (Leipzig 1939), L. R á s o n y i'nin *Tuna havzasında Kumanlar* adlı mekalesi (*Bulleten*, 11-12, s. 401-422), Barthold, Pelliot, Kotwicz, Vladimirçev gibi âlimlerin Moğollara ait şu son yirmi sene içinde yaptıkları tetkikler, hattâ *Cengiz Yasası* hakkında on sene-denberi - kâfi olmamakla beraber- yapılan muhtelif araştırmalar ve bu gibi daha birçok neşriyat, Altın Ordu tarihi ile uğraşanların gözlelerinden kaçmaması icab eden eserlerdir. Biz bu küçük bibliyografya tenkiydimizde, başlıca, Altın Ordu'ya ait René Grousset'nin son kitabında mevcut küçük kısım ile, Grekov - İakoubovsk'inin monografisinden bahsetmekle iktifa edeceğiz.

Ancak, bu iki eserin tahlil ve tenkiydine girişmeden evvel, Altın Ordu'nun Mısır-Suriye Memlûk imparatorluğu üzerindeki te'sirini şimdiye kadar olduğundan büsbütün başka bir şekilde izaha çalışan küçük bir tetkikten kısaca bahsetmeyi lüzumlu görüyorum: A. N. Poliak adlı genç bir tarihcinin 1935 de *Revue des études islamiques*'in üçüncü defterinde ( s. 231 - 248 ) neşrettiği *Le Caractère colonial de l'État Mamelouk dans ses rapports avec la Horde d'Or* adlı mekale, isminden de anlaşılacağı veçhile, Memlûk devletini Altın Ordu feodâllerinin bir nevi müstemelekesi mahiyetinde olarak göstermektedir. Şimdiye kadar bilinenlerden başka hiçbir yeni vesikaya dayanmadığı halde, eskidenberi bilinen şeyleri yeni bir tarzda izah ve tefsire, daha doğrusu, bunların üzerine yeni bir etiket koymağa çalışan bu yazı, şüphesiz, dikkate lâyıktır. Müellifin sair yazıları



ve çalışma tarzı hakkında dūřündüklerimi vaktiyle *türk-islām feodalizmi* hakkındaki bir mekalemde (*Bellekten*, sayı 19) tesbit ettiğim için burada aynı Őeyleri tekrara lüzum görmüyorum. Altın Ordu memleketlerinden Memlûkler devletine muntazaman getirilen *köleler*'in ehemmiyeti dolayısıyla bu devletin bir aralık Berke Han'ı yüksek metbû olarak tanıdığını ve Baybars'ın İnan Moğolları ile harplerinde bu te'siri araştırmak lâzımgeldiğini söyleyen müellif, XIII.-XIV. asırlarda buraya -gerek *köle* olarak gerek *serbestce* - gelen muhtelif zümrelerin - Türkler, Moğollar ve sairleri - bir tarihçesini yapmağa alışıyor. Acele ve sathî bir araştırma mahsûlü olan bu basit malûmattan sonra, müellif, Memlûk devletinde Altın Ordu nüfûzunu gösteren bir iki mes'ele üzerinde duruyor. Bunlardan biri, *Moğol Yasası*'nın Memlûkler sâhasında kazandığı ehemmiyet, ikincisi Memlûkler sâhasında türk dili'nin ehemmiyeti, üçüncüsü de *memlûk feodalizmi*'nin esas prensipleri itibariyle Moğollardan alınmış olduğu iddiasıdır.

Müellifin bu son iddiasını hiçbir sağlam esasa istinad ettirmediğini, türk-islām feodalizmi hakkındaki yazımda pek açık olarak göstermiştim. Dil ve edebiyat mes'elelerindeki bilgisizliğini de, *Altın Ordu'da türk dil ve edebiyatı* hakkındaki yazımda, memlûk sâhasında türkçe yazılmış eserlerden bahsederken izah edeceğim. *Yasa*'nın Mısır-Suriye'de ehemmiyeti ve bunun sebepleri hakkında ise, tarihî kaynaklarda, müellifin istifade ettiğinden çok fazla malzeme bulunduğunu hemen söyleyebiliriz.

A. N. Poliak, önce bu esasları koyduktan sonra, Memlûk devletinin, Karadeniz şimalindeki feodâllerin ve zengin tüccar sınıfının kurduğu bir *müstemleke imparatorluğu* olduğunu (tıpkı, ortaçağ'da *Suriye*'de kurulan frank devletleri'nin garbi Avrupa feodâllerinin ve tüccar sınıfının kurdukları birer müstemleke devleti olması gibi) söylüyor; ona göre, ilk zamanlarda, Memlûk devletini kuran feodâller ve tüccarlar, ana vatanlarında, birleşik bir siyasi hey'et halinde teşekkül etmişlerdi ki, buna Altın Ordu devleti denmektedir; ikinci devirde, yâni sonraki zamanlarda feodâl unsur'un başında *Çerkesler* ve tüccar sınıfının başında da *Kırım tüccarları* bulunuyordu. Bu yeni izah ve tefsir tarzından sonra, müellif, bu feodâllerin ve tacirlerin Memlûkler sâhasını nasıl *istismar* ettiklerini, ve bu devletin iç idaresindeki müstemleke mahiyetini be-

lirtmeğe çalışıyor; yerli halkın Memlûlere nisbetle ne gibi hak ve imtiyazlardan mahrum olduğunu kısaca anlatıyor.

Yukarıda söylediğim gibi, hiçbir yeni malzemeye dayanmayan ve Mısır-Suriye sâhası müstesna olarak ortaçağ türk-islâm tarihi hakkında bilgisi çok mahdut olan zeki ve cüretli muharririn bu tefsir tarzı, hakikatte, o derece yeni de sayılamaz; vaktiyle Becker, ciddi bir tarihçiye yakışan ihtiyat ve itidâl ile, hemen aynı şeyleri söylemişti. Ortada yeni olan şey, sadece colonyâl sıfatının kullanılmasından ibarettir! Umumî tarihte birtakım fütuhacı kavimlerin de yaptıkları gibi, Türkler'in ortaçağda bâzı yabancı sâhalarda siyasi teşekküller vücade getirdiklerini, ve *memlûk sistemini* (yâni para ile satın alınmış kölelerden mürekkep ordular kurmak) usûlünü tâkiyb ettiklerini biliyoruz. Umumî tarihte ve türk tarihinde birbirinden oldukça farklı tezahürlerini gördüğümüz (meselâ Osmanlılar'daki *Yeniçeriler* gibi) bu sistemi layıkıyla tetkik etmeden, A. N. Poliak'in yaptığı gibi acele hükümler vermeğe kalkışmak, aslâ doğru değildir. Ortaçağ türk-islâm tarihi için çok büyük ehemmiyeti olan bu *gulâm-memlûk* sistemi hakkında neşredebileceğimiz bir yazıda, Mısır-Suriye Memlûk imparatorluğunun iç bünyesini mukayeseli bir şekilde izah edebileceğimiz için, Poliak'in esasa ve teferrüata ait çirçok hatâları ve yanlış tefsir ve tâmil-leri hakkında burada daha fazla bir şey söylemeyi lüzumsuz görüyoruz.

Ortaçağ yakın-şark ve uzak-şark tarihinin her şûbesiyle uğraşarak terkibi mahiyette *populaire* büyük cildler neşreden René Grousset, 1914-1918 harbinden sonra çıkardığı *Asya Tarihi* adlı üç ciltlik eseriyle tanınmış bir fransız tarihçisidir. 1929 da çıkardığı *Uzak-Şark Tarihi* adlı eseri fransız enstitüsünün mükâfatını kazandı; 1934-1936 da, üç ciltlik büyük bir *Haçlılar Tarihi* çıkararak fransız akedemisi'nin ve enstitün'nün büyük mükâfatlarını aldı. Bu kadar muvaffakiyet kazanamamış birkaç eser daha neşreden R. G., 1939 da *l'Émpire des steppes, Attila-Cenkis Khan-Tamerlan* ismi altında 640 sahifelik büyük bir kitab daha çıkardı. Bu kitabda Altın Ordu'ya ait olan kısım (s, 468-486; 547-549) oldukça kısadır; fakat kitabın bu kısmının mahiyetini teşrihe girişmeden



evvel, müellifin - başlıca eserlerini okuduktan sonra edindiğimiz kanaate göre - ç a l ı Ő m a ve y a z m a t a r z ı'nı birkaç kelime ile izah edelim:

Müellif, uzak - Őark ve yakın - Őark dillerinden hiç birini bilmemekle beraber, Asya tarihine ait mes'eleler hakkında geniş bir bilgi sahibidir. Őark kaynaklarından, ancak Avrupa dillerine yapılmıő mahtut t e r c ü m e l e r vasıtasıyla istifade edebilmektedir. Fakat bu mes'eleler hakkında yapılmıő g a r b t e t k i k l e r i'nin oldukça etraflı bir sūrette bildiği anlaőılıyor. Zeki ve cūretli bir adam olduğu için, bütūn bu tetkiklerden ve tercūmelerden istifade ederek, u m u m i mahiyette m u v a k k a t terkipler yapıyor; cazibeli uslūbu ile, mevzūlarını kolay okutmak yolunu buluyor. Hakıykatte *populaire* mahiyette bir *mise au point* yani b e c e r i k l i bir derleyip toplama'dan ibaret olan bu eserlerde, fantezi mahsūlū t ā m i m l e r e, umumī ve m ũ p h e m m ũ t ā l ā a l a r a d a i m a rastlanır. Okuyucuların hoőuna gitmek ve alākaiarını kuvvetlendirmek için, zaman zaman - ilmi bir eser için tamamiyle lüzumsuz olmakla beraber - m u k a y e s e l e r yaparak eski vak'aları bugünkü hadiselerle karőılaőtırır; kolay bir yazıő tarzı olarak, *eski kronikler*'den s a h i f e l e r c e alıp nakleder. T e n k i y d f i k r i, ilmi d ũ r ũ s t l ũ k, *prējugē*'lerden kaçınmak gibi hakıyki bir tarihcinin Őiddetle riayete mecbur olduğu Őeylere hiç e h e m m i y e t vermez. Onun, *Asya Tarihi* adlı kitabında O s m a n l ı l a r'dan bahsederken bu tarzda ne garip t e n ā k u z l a r a d ũ Ő t ũ ğ ũ n ũ v a k t i y l e *Bizans m ũ e s s e s e l e r i n i n O s m a n l ı m ũ e s s e s e l e r i n e t e ' s i r i* adlı mekalemde g ũ s t e r m i Ő t i m . R . G .'nin Akademi ve Enstitū'den b ũ y ũ k m ũ k ā f a t l a r k a z a n a n *Haçlılar Tarihi*'ne gelince, bu eser her Őeyden evvel m ũ t e a s s ı p k a t o l i k z i h n i y e t i n i o k Ő a m a k g a y e s i n i t ā k ı y b e d e n , ā d e t ā r o m a n e s k mahiyette, mantıklı bir plān'dan mahrum bir h i k ā y e l e r s e r i s i'dir. Bu eser hakkında muhtelif Fransız mecmualarında ā d e t ā r e k l ā m mahiyetinde b ũ y ũ k m e d h i y e l e r yazıldı; müellif, b ũ y ũ k bir m ũ v e r r i h olarak g ũ k l e r e ç ı k a r ı l d ı . M ā m ā f i c i d d i i l i m a d a m l a r ı b u e s e r i ā d e t ā i s t j h f a l a karőıladılar: Kıymetli tarihçi M a r c B l o c h *Annales d'histoire économique et sociale*'de ç ok Őiddetli bir tenkiyd yazarak, bugünkü tarih telakkiyelerine g ũ r e b u e s e r i n s a d e c e basit bir *vakayināme*'den ibaret olduğunu s ũ y l e d i . G e n ç F r a n s ı z m ũ s t e Ő r i k l e r i n i n e n d e ğ e r l i l e r i n d e n b i r i , J . S a u v a g e t , Ő a m Fransız enstitüsünün ç ı k a r d ı ğ ı *Bulletin d'études orientales*, I. VI., 1937. p.95-98'de yazdığı bir tenkiyd ile, eserin ç ũ r ũ k taraflarını,



ve elde mevcut nihayetsiz malzemedен kâfi derecede istifade edilmeyerek yazıldığını meydana koydu.

Bu küçük mukaddime, eserini tahlile girişeceğimiz müellif hakkında kâfi bir fikir verebilir sanırız. Fakat yanlış anlaşılma ve haksız bir hükme meydan vermemek için hemen şunu da ilâve edelim ki, R. G. nin bu son eseri, bazı büyük yanlışlıklara, *préjugé*'lere, hatalı tâmimlere, istifade edilmesi icab eden bazı garb tetkiklerine ve bilhasa rus ve macar hattâ alman tetkiklerine müracaat edilmemesine rağmen, şimdiye kadar yapılmış olanlardan çok iyi bir toplama (*compilation*) mahsûlüdür. Pek büyük bir kısmı garb dillerine çevrilmemiş, hattâ asıl metinleri bile henüz yazma halinde kalmış *şark kaynakları* bilinmeden, böyle büyük ve çetin bir teşebbüse kalkışmak ne dereceye kadar doğrudur? Bu, üzerinde uzun uzun münâkaşa edilebilecek bir mes'eledir. R. G. nin istifade edebileceği kaynaklar ve tetkikler, içtimai tarih ve medeniyet tarihi bakımlarından böyle bir terkip tecrübesi yapmağa kifayetli midir? Bu da, birincisinden daha mühim bir mes'eledir. Fakat her ne olursa olsun, ortaçağ türk tarihi hakkındaki tetkiklerin henüz bu kadar geri bulunduğu bir devirde, R. G. nin yaptığı bu *compilation* eseri, şüphesiz mütehassıslar için değil fakat mütehassıs olmayan münevver sınıf için, her halde faydalı bir çalışma mahsûlüdür.

*Bozkırlar İmparatorluğu* cildinde *Altın Ordu*'ya ayrılmış olan kısım, çok küçüktür. Görülüyor ki müellif bu hususta kâfi kaynaklara malik olamamış, ve bu devletin dahili kuruluşu ve medeni hayatı hakkında yapılan tetkiklerden habersiz kaldığı için, hülâsasını sadece diplomatik ve askeri tarihe hasretmiştir. Onun bu husustaki me'hazleri, Rubrouck ve Plano Carpini seyahatnâmeleri, D'Hosson'un *Moğollar Tarihi*, Hammer'in *Altın Ordu tarihi*, Barthold'un *İslâm ansiklopedisi*'ndeki çok kısa mekaleleri, Pelliot'nun bazı tetkikleri, Bratianu'nun yukarıda adı geçen kitabı, Heyde'in meşhur *Ortaçağ şark ticareti tarihi*, Bizans-Mısır-Altın Ordu münasebetlerine ve Moğollar'ın Balkanlar'daki rôllerine dair birkaç mekale ve kitabdandır. Hattâ bunların bir kısmından da hiç istifade etmeyerek yalnız isimlerini zikrettiği anlaşılıyor! Onun Altın Ordu medeniyeti hakkında zikrettiği bir tek yazı, Balodis'in *Altın Ordu medeniyeti hakkında yeni tetkikler* (*Zeitschrift f. Slavische Philologie*, IV., 1927) adlı bir mekaleden ibarettir. İşte mevzû hakkındaki



bu bilgisizliğinden dolayı, R. G. Altın Ordu'nun ehemmiyetini lâ-yıkıyla idrâk edememiş, tıpkı -nedense adını anmadığı- E. Bloc-het gibi bu hususta tamamiyle menfî bir görüşe saplanıp kalmıştır. Altın Ordu'yu diğer moğol devletleriyle mukayese ederek vardığı neticeler, bunu açıktan açığa gösterebilir:

Ona göre: «Çin ve İran'daki moğol devletleri, mahalli mede-niyet te'siri altında çinli veya iranlı olmuşlar, o medeniyete temes-sül etmişlerdir; hâlbuki Altın Ordu hükümdarları, *slav-bizans* medeniyetini kabûl etmemişler, ruslaşmamışlar, sadece eski Kıpçak hanlarının mirascısı olup kalmışlardır. Esasen bu Kıpçak-Kumanlar'ın rus bozkırlarında asırlarca oturmaları, tarihte hiç-bir iz bırakmamıştır. Altın Ordu halnalarının müslüman olması, medeni bakımdan çok sathî olduğu gibi coğrafi bakımdan da çok münferid kaldığından, bu vaziyette hiçbir değişiklik yapmamıştır. Onların islâmlaşması, bu memleketi İran ve Mısır'ın eski İslâm medeniyeti çevresine -hakiki, fi'li bir sûrette- sokmadığı gibi, diğer taraftan onları Garb âleminde de ayırmış, ve tıpkı, sonraki Osmanlılar'da da görüldüğu veçhile, onları avrupa toprağı üzerinde avrupa medeniyeti tarafından temsil edilme-miş, temsil edilemez yabancılar mahiyetinde bırakmıştır. Altın Ordu'nun bütün hayatı müddetince, Kiyef şehrinin cenup köylerinde Asya başlıyordu. Plano Carpini ve Rubrouck, Batu imparatorluğu sâhasına giren garblıların kendilerini nasıl yeni bir âlemede hissettiklerini ifade etmişlerdir. X. asır Hazar Türkleri'nde, hiç şüphe yok ki, Cuci çocuklarındakinden daha fazla *garblılık* vardı.....»

Müellifin Altın Ordu hakkındaki umumî görüşünü hülâsa eden bu satırlar, bu hususta ne kadar tenâkuzlara düştüğünü çok açık olarak göstermektedir. Gerçi Çin ve İran Moğolları'nın çabucak çin ve iran medeniyetlerine temessül ettikleri muhakkaktır; lâkin, Altın Ordu devleti de XIV. asırda aynı sûrette islâm medeniyeti çevresi içine girmiştir. Memlûk İmparatorluğu'nun, Orta Asya'nın, H'ârizm'in, eski Bulgar müslümanlığının, Anadolu'nun bu husus-taki mühim rölleri, yeni tetkiklerle hergün daha açık olarak anlaşılmaktadır. Vaktiyle, Altın Ordu'da türk dil ve edebiyatının inkişâfını umumî hatlariyle gösterirken, bunu kat'i sûrette isbat ve izah etmiştim (*Türk edebiyatı tarihi* adlı kitabıma bakınız). Bu hususta yakında neşredeceğim monoğrafi, bu mes'eleyi yeni yeni birçok delillerle büsbütün kuvvetlendirecektir. R. G. eğer bu mes'eleyi bu kadar az ve fena bilmeseydi, yahut, kabil

olup da meselâ İ a k o u b o v s k i'nin - birazdan tahlil edilecek - eserini okumuş olsaydı, böyle fâhiş bir hatâyı bu kadar cüretle irtikâp edemiyeycekti. İddiasını te'yid için zikrettiği seyyahların ifadesi, bizim bahsettiğimiz devirden hemen bir a s ı r evveldir; o zaman İran'daki Moğollar da daha islâm medeniyetini lâyikiyle kabûl etmiş değillerdi. Altın Ordu hükümdarlarının ı s l a v l a ş - m a m a s ı mes'elesine gelince, R. G.nin bu husustaki düşüncesine hayret etmemek kabil değildir: yukarıda saydığımız muhtelif kaynaklardan daimî bir akışla gelen kuvvetli i s l â m m e d e n i - y e t i te'sirleri, o sırada ç o k g e r i bir safhada bulunan ortodoks ıslav kültürü nüfuzu ile mukayese edilmeyecek kadar kuvvetli ve y ü k s e k t i. Böyle bir coğrafi ve medenî vaziyette, Altın Ordu'da hiristiyanlığın galebesi, maddeten imkânsızdı; ve buradaki Moğol- lar'ın da - tıpkı Orta Asya ve İran Moğolları gibi - t ü r k l e ş m e s i ve i s l â m l a ş m a s ı, ictimai ve tarihi bir zarûretti. R. G. nin K ı p ç a k - K u m a n l a r hakkındaki mütâlâasına gelince, onun bu hususta da çok az mâlûmatı olduğu ve ortaçağ hiristiyan kronikcilerinden intikal etmiş eski bâtil kanaatlerden ayrılamadığı görülüyor. Eğer bu mes'ele hakkında yukarıda bahsetmiş olduğumuz R a s s o w s k i'nin yazılarını okusaydı, hattâ ondan evvel M a r q u a r t'ın Kumanlar hakkındaki meşhur eserini biraz karış- tırsaydı, o satırları yazmakta her halde tereddüd ederdi.

Mâmâfi, onun Altın Ordu hakkındaki bu umumî görüşünde, ciddi bir tarihçi için en ziyade hayret edilecek taraf, Altın Ordu İmparatorluğu'nu O s m a n l ı imparatorluğu'na b e n z e t m e s i, ve Osmanlılar hakkineaki g ü l ü n ç fikirlerini Altın Ordu'ya da t e ş m i l etmesidir. R. G. nin *Asya tarihi* adlı eserinde, ve ona benzeyen bâzı müelliflerin kitaplarında Osmanlı devleti hakkında ileri sürülen ve ancak c e h â l e t, t a a s s u b ve g a r e z mah- sülû olan bu iddiaların nasıl ç ü r ü k esaslara dayandığını, ve bu gibi fikirlerin ciddi bir tarihçi, hakikî bir ilim adamı tarafından aslâ ileri sürülmeyeceğini *Bizans müesseselerinin osmanlı mües- seselerine te'siri* adlı yazımda uzun uzun izah etmiştim. R. G. nin Altın Ordu devleti ve onun tarihi rolü hakkındaki görüşü, işte bu derece m e n f i, ve istifade ettiği m e ' h a z l a r - bilhassa bu devletin i d a r i kuruluşunu, ı k t i s a d i ve i ç t i m a i bünye- sini, maddî ve mânevî m e d e n i y e t seviyesini göstermek hu- susunda - çok kifayetsiz olduğu için, bu hususta yazdığı - basit bir vak'alar silsilesi mahiyetindeki - sahifelerin ilmî bir k ı y m e t i yoktur. Her halde bu Altın Ordu bahsini, R. G. nin



kitabındaki en kıymetsiz kısımlardan biri olarak göstermek, hiç de mbalalı bir hüküm sayılamaz. Altın Ordu'nun Moskoflar zerindeki siyasi ve medenite'sirleri'nden ise, belki müellifin bu husustaki menfi kanaatlerinden dolayı, hiç bahsedilmemiştir. R. G.nin, Osmanlı İmparatorluğu hakkında böyle gln bir hüküm verdikten sonra, bunun bugünkü Türkiye Cümhuriyeti ile alkası olmadığı hakkında küçük bir nota ilve edivermesi, bir *diplomasi inceliği* gib telkkıy olunmalıdır.

Altın Ordu hakkında, Hammer'in eski ve fazla dağınık eserindenberi yazılan ilk monografii'yi, Leningrad niversitesi profesörlerinden B. Grekov ile A. Iakoubovski'ye borçluyuz (*La Horde d'Or*, Paris 1939, 261 sahife, harita ve resimler ilve edilmiştir). Ortaçağ islm-türk tarihinin itımai ve iktisadi cepheleeri hakkında kıymetli neşriyatta bulunan İakoubovski, yalnız tarihci değil, bir filolog, bir mstesriktir. Bundan dolayı, Altın Ordu'nun Rusya ile olan sıkı rbitalarını, te'sirlerini, rus tarihi mtehasıısı olan ve bilhassa iktisadi ve itımai tarih tetkikleriyle şöhret kazanan B. Grekov ayrıca yazmıştır. XIII. - XIV. usurlarda Sarıdeniz'den Karadeniz'e kadar tatar hakimiyeti ikinci adını taşıyan bu eser, Payot kitabevinin tarih kllyatı arasında çıkmakla beraber, bu seri arasında Moğollara ait neşredilen roman mahiyetindeki bzı eserlerden tamamıyla farklı'dır. Eseri tercüme eden Francois Thuret, yazdığı küçük bir mukaddimede bunu bilhassa kaydediyor. Mmfi, iki mtehasııs profesörün isimlerini taşıdığı cihetle bunu kayda hiç hacet vakti. Eser herkesin okuyup istifade edebileceği *populaire* bir hlsa olmakla beraber, tamamıyla ilmi mahiyette bir eserdir.

İakoubovski yazdığı uzunca bir *mukaddime*'de (s. 13-20), Altın Ordu tarihi tetkiklerinin şimdiye kadar geçirdiği safhalar'ı, bugüne kadar elde edilen neticeler'in mahiyetini, bu tetkiklerin yalnız rus tarihi ile alkası bakımından değil kendi başına da büyük bir ehemmiyet arzettiğini, türk tarihinin daha sonraki muhtelif safhalarını öğrenmek için de bunun lüzumu olduğunu anlatıyor. Müellife göre, XIX - XX. asırlar zarfında bu hususta elde edilen *kaynaklar*, meydana çıkarılan *malzeme*, yapılan ayrı ayrı *tetkikler*, artık Altın Ordu tarihi

hakkında yeni bir t e r k i b t e c r ü b e s i yapmağa kâfidir. Gerçi bu hususta birtakım zorluklar olduğu inkâr edilemez: meselâ türk tarihinin sair birçok şübeleri gibi Altın Ordu'ya ait kaynaklar da türlü dillerde'dir: rus, leh, yunan, latin, macar, ermeni, gürcü, türk, arab, acem, moğol, çin dillerinin hepsini bilmek bir tek adam için imkânsızdır. Bundan başka, elde bulunan bir yığın malzemeye rağmen, bu devrenin hattâ siyasi vak'alarına, kronolojisine ait birçok noktalar henüz karanlık bulunuyor. Fakat İ a k o u b o v s k i'nin de haklı olarak söylediği gibi, teferruâta ait birçok cihetler şüpheli hattâ büsbütün mechûl kalsa bile, eldeki malzeme bu devrin yalnız siyasi değil medenî tarih bakımından da *umumî bir tablosunu* çizmeye imkân verecek bir mahiyettedir.

İşte bu doğru ve mantıkî görüşle vücade getirilen ve hakikaten milli tarihimizin - hattâ umumî tarihin - büyük bir boşluğunu dolduran bu küçük monografi, iki ayrı bölümden teşekkül ediyor. İakoubovski tarafından yazılan ve doğrudan doğruya Altın Ordu'ya ait olan ilk kısım (s. 20-164), bir *giriş* ile *yedi bölüm*'den mürekkeptir. *Giriş* kısmı (s. 21-38) Moğollar'dan evvel yâni XI-XIII. asırlarda Kıpçak bozkırlarının umumî bir tasvirini ihtivâ ediyor. Bilhassa ictimai ve ıktisadî tarih bakımından yapılan bu küçük fakat vazih tabloda, buradaki muhtelif kavimler, Kıpçalar, Hazarlar, Bulgarlar, Oğuzlar, başlıca ticaret merkezleri, kervan yolları, en mühim ticaret malları, bu sâhanın başka coğrafî sâhalarla medenî münasebetleri, dîni vaziyet ve islam dininin yayılması, umumî çizgileriyle çok iyi anlatılmıştır.

*Birinci bölüm*, XIII. asır başındaki Moğol istili'sini izah ediyor (s. 39-60). Meşhur mongolist Vladimir çev'in vakıtsız ölümünden sonra 1934 de çıkan - *Mağollar'ın ictimai teşkilâtı ; göçebe moğol feodalizmi* adlı çok mühim eserine dayanan müellif, Cengiz İmparatorluğu'nun kuruluşundan evvel Moğolistan'ın ictimai ve siyasi vaziyetini, ve Cengiz imparatorluğu'nun kuruluşu sebeplerini anlatmaktadır. Moğol tarihi ile uğraşanların mâlûmu olduğu üzere, bu hususta iptida büyük tarihçi Barthold tarafından ileri sürülen meşhur bir nazariye, Cengiz İmparatorluğu'nun kuruluşunu, XII. asırda Moğolistan'da aristokratlarla demokratlar arasında aristokratların galebesiyle biten *sınıf kavgası* ile izah eder. Uzun müddet bu görüşe iştirak eden Vladimir çev, zikrettiğimiz son eserinde, bu nazariyeden vazgeçmiş, ve XII. asır sonlarına doğru



Moğol aristokrasisinin artık iyice kuvvetlenmiş olduğunu, ve buna karşı demokratik bir cereyanın mevcudiyeti hakkında hiçbir tarihî kayıd bulunmadığını iddia etmiştir.

Müellifimiz bu hususta tamamıyla Barthold'e iştirak ederek Cengiz İmparatorluğu'nun bir sınıf mücadelesinden doğduğunu iddia ediyor; ve Vladimirçev'in fikrini şiddetle tenkid ediyor. Bu hususta samimi midir? Yoksa, memleketinin resmî akıydesi olan *marksizm* esaslarına uymak mecburiyetiyle mi böyle hareket ediyor? Bunu kestiremeyiz. Cengiz devleti'nin teşkilâtını, bu devletin şark'da ve garb'daki futûhâtını, moğol ordusunun Bulgarlar'a karşı uğradığı ilk muvaffakiyetsizliği kısaca anlatan müellif, *Kalka* muharebesi hakkında meşhur rus tarihçisi Solovief'in verdiği mâlûmatı tashihs ediyor: Moğollar onun sandığı gibi *Ural* ve *Hazar* arasından değil, *Şimalî İran* ve *Kafkas* yolu ile gelmişler, ve *Kıpçak Bozkırı*'na 1224 de değil 1223 de girmişlerdir. Müellif bu babın sonunda moğol istiylâsına uğrayan memleketlerin perişan halini, moğol hakimiyetinin yerli halkı nasıl ezip perişan ettiğini, ve bunun hattâ bâzı ışyanlara sebep olduğunu anlatarak *Buhârâ*'daki meşhur *Târâbî* kıyamını zikrediyor; müellifin bu mes'ele hakkında 1935 de neşredilmiş bir tetkiki olduğu bir nottan anlaşılıyor ise de, yazık ki bunu göremedik.

*İkinci bölüm*, Ruslar'ın daha ziyade Altın Ordu diye andıkları Cuci devleti'nin yâni Kıpçak moğol imparatorluğu nun kuruluşunu izah ediyor (s. 61 - 71). Moğol ordularının sür'atli zaferleri ile Örasia'da (şark kaynaklarının *Gök Orda* dedikleri) büyük bir imparatorluğun kuruluşu, bunun hudutları, kısa fakat vâzih bir şekilde anlatılıyor. İslâm kültürünün hâkim olduğu medenî sâhalarda şehirlere yerleşmiş ve çoktan ziraat hayatına geçmiş olan mühim bir türk ekseriyeti'nden başka, bozkırlarda yaşayan birçok türk kabileleri de, sayıca pek fazla olmayan ve sadece *askerî bir aristokrasi* teşkil eden moğol fâtihtlerinin kolaylıkla türkleşmelerini, moğolcayı bırakıp türkçe konuşmalarını intaç etti; esasen moğol oadularıyla beraber, kalabalık olmamakla beraber, bir kısım Türkler de gelmişti; ve idare işlerinde, diğer moğol imparatorlukları'nda olduğu gibi, *türk an'anesi* ve onu temsil eden *uygur bahşileri* (kâtipleri) mühim bir röl oynıyorlardı. İktisadî menfaatlerini çok iyi bilen moğol prensleri, ziraî mıntakaları ve şehirleri *tahrip etmedikleri* gibi, ticaret yollarını ve ticarî mübadeleleri de daha fazla inkişaf ettirmeğe çalıştılar. Batu'nun bu husustaki gayretleri, bemen bü-



tün çağdaş kaynaklar tarafından tasdik edilmektedir. Bu devirde Kıpçak bozkırlarının *etnik* karakteri hakkında müellifin esas fikri, yâni Moğollar'ın sayıca azlığı ve sür'atle türkleştirilmesi, bizce de doğrudur. *Türkçe*'nin bu sâhada XIV. asırda bir *edebî* dil ve *resmî* dil mahiyetini aldığı, hükümdarların ve moğol büyüklerinin *türkçe* konuştukları (İbn Batûta'nın bu husustaki ifadesi ile Barthold'un *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* adlı kitabında verdiği izahat bunu te'yid eder) mâlûmdur. Altın Ordu'da türk dil ve edebiyatı hakkındaki mekalemizde etraflı bir şekilde tetkik edeceğimiz bu mes'ele üzerinde İakoubovski'nin kâfi derecede mâlûmatı olmadığı görülüyor; Fakat buna rağmen, vardığı netice doğrudur. İmparatorluklarının ticarî ve sınai inkişafı için şuurlu bir faaliyet gösteren ilk hükümdarlar, coğrafi vaziyeti bakımından *aşağı Valga* havzasının *iktisadî ehemmiyet*'ini çok iyi anladıkları için, payitahtlarını burada kurdular: Batu'nun Eski Saray'ı (*Saray Batu*), kardeşi Berke Han'ın Yeni Saray'ı (*Saray Berke*) burada kuruldu; Ve İmparatorluğun başşehirleri oldu. Birincisinin harâbeleri *Ejderhan* civarında bugünkü *Selitrenni* mevkiindedir; ikincisi ise şimdiki *Stalingrad* civarında, Volga'nın bir kolu üzerindedir ki, bugün o mevki'de *Tsariov* şehri vardır. Bu mevki'lerde daha Moğollar'dan evvel insan topluluklarının yaşadıkları Ballo'd'un 1922 de *Saray - Batu*'da yaptığı kazılar neticesinde meydana çıkmıştır. Şehirlerin teşekkül şartları hakkındaki bilgilerimiz de esasen bunun başka türlü olamayacağını göstermektedir.

*Üçüncü bölüm*, Altın Ordu'nun komşularıyla münasebetlerinden yâni dış siyasetinden bahsediyor (s. 72-97). İmparatorluğun müessisi olan *Batu*'nun diğer moğol prensleri ile münasebetleri, teşkilâtı ve iç siyaseti, sonra, Berke zamanında İran Moğolları ile ve Memlûkler'le münasebetler, İlhanlılar'la mücadelenin esas mevzûunu teşkil eden *Azerbaycan* hâkimiyeti dâvası (bilhasa şark-garb ticaret yolları bakımından buranın iktisadî ehemmiyeti çok büyüktü), Memlûkler İmparatorluğu'nun Altın Ordu'ya karşı gösterdiği derin alâkanın mahiyet ve sebepleri, Berke'nin daha ziyade siyasi âmilleri te'siriyle *islâmlığı* kabûlü, Berke ve Mengü Timur devirlerinde tâbi rus prensliklerinde yapılan nüfus ve mal sayımı, *Kırım*'da Cenevizlerle münasebet, kudretli başbuğ Noga'yın rölü ve dahili karışıklıklar, Noga'yın son devirlerinde *Kırım*'da vukua gelen mühim hâdiseler ve moğol - ceneviz münasebetleri, Altın Ordu'nun Özbek zamanındaki in-



kişafı, Ö z b e ğ'in tákıyb ettiği i s l â m l ı k siyaseti, şehir hayatının yeni bir inkişâf göstermesi, Saray şehrinin bu devirdeki vaziyeti hakkında İ b n B a t ũ t a'nın kıymetli müşahedeleri, Ö z b e ğ'in yaptırdığı dini binalar, *Kırım* ve *Urgenç*'deki âbideler, Ö z b e ğ'in harici siyaseti ve Memlũk imparatorluğu ile sıkı mũnasebetleri, sefaret heyetleri, İlhanlılar'la mũnasebetler ve Azerbaycan futũhâtı, rus prenslerinden alınan vergi tarzında bâzi değişiklikler yapılması, C a n ı B e y Han'ın bir saray suikasdına kurban olarak boğulması, bũtũn bunlar bu kısımda k ı s a fakat c a n l ı bir şekilde anlatılıyor. C a n ı B e y'in yerine geçen B e r d i B e y'in iki yıllık kısa saltanatından sonra, Orta Asya'da ve cenub-şarkı Avrupa'da vaziyetin artık değiştiğini görũyoruz. Altın Ordu'da da, Cengiz ailesine mensup prensler arasında a y r ı l ı k t e m â y ũ l l e r i artık kuvvetlenmiştir. Tâbi rus prenslikleri yavaş yavaş kuvvetlerini arttırmışlardır. Bũtũn bunlardan daha mũhim olarak, Orta Asya'da yeni bir cihangirin, T i m u r'un sahneye çıktığı ve Altın Ordu'ya karşı derin bir d ũ ř m a n l ı k beslediği görũlũyor. XIV. asrın son yarısında Altın Ordu'nun siyasi hayatı hakkında oldukça mâlũmat sahibi bulunan İ b n - Ğ a l d ũ n, bu devirdeki Altın Ordu emirleri arasında - Berdi Bey'in bir kızını almış olan- M a m a y'ın bũyũk bir nũfũzu olduğunu anlatmaktadır. Hâkimiyet artık parçalanmış, imparatorluğu muhtelif yerleri muhtelif emirlerin idaresi altında kalmıştır. M a m a y bu sırada Özbek Han'ın evlâdından A b d u l l a h isminde bir genci Altın Ordu tahtına çıkarıyor; fakat *merkezî idare* memlekette nũfũzunu kurmağa muvaffak olamıyor. 1360-1380 arasında on dũrt Han'ın tahta çıktığı, bastırdıkları paralardan anlaşılmaktadır. Merkezi *Seyhun* nehrinin aşağı havzasındaki *Sığnak* şehrinde olan A k O r d a hanı T o k t a m ı ř Han'a karşı da, 1380 de Mamay ordusunu bũyũk bir mahlũbiyete uğratan Moskova Rusyası'na karşı da, mukavemet imkânsızdır; netemim 1380 de Mamay'ı mađlũp eden T o k t a m ı ř, Altın Ordu'yu istiyelâ ediyor. Lâkin onbeş yıl sonra T i m u r, Toktamış'ı mađlũp ettikten sonra *Ejderhan* ve *Saray* şehirlerini zaptedip yakıyor, ve bũyũk ganimetler alıyor... Altın Ordu için, T i m u r seferleri, tâmir edilmez bir felâket oldu. Gerçi XV. asırda *Saray* şehrini yeniden görũyoruz; lâkin şehir, eski payitahtın bir gũlgesinden başka bir şey değildir. T i m u r tarafından *Kefe* ve *Azak* gibi bũyũk ticaret merkezleri de tahrip edilen Altın Ordu, artık ıktisadi ehemmiyetini kaybetmiştir; artık ne O r t a A s y a'nın ne de *cenup-şarkı Avrupa*'nın mukadderâtı



üzerinde Altın Ordu'nun hiçbir siyasi rölü olmayacaktır. Müellif bu güzel ve açık hülâsasında, Altın Ordu'nun *Balkanlar*'daki rölünü ve Bizans'la münasebetlerini her nedense biraz ihmal etmiş gibi görünüyor.

XII. - XIV. asırlar esnasında Altın Ordu'nu ıktisadi ve ictimai hayatını tasvir eden *dördüncü bölüm* (s. 98-120), kitabın belki en mühim kısmıdır. Moğollar'ın ictimai ve siyâsi teşkilâtı hakkında Vladimircsev'e dayanan müellif, Altın Ordu'ya verilen *Cuciu* ismini gayet iyi tahlil ediyor: *Ulus*, hükümdar ve hükümdar ailesinin müşterek malı hükmünde olan şeylerin hepsine birden verilen isimdir; Altın Ordu İmparatorluğu, bütün toprakları, köyleri şehirleri, insanlarıyla, Cengiz'in mirasından Cucu çocuklarına isabet eden hisse'dir; ve bu hisse, hükümdara, prens ve prenseslere, *noyan*'lara yâni büyük moğol emirlerine, Kıpçak feodâllerine, derecelerine göre, taksim edilmiştir. Altın Ordu ıktisadi sistemi, diğer moğol İmparatorlukları gibi *feodâl* mahiyettedir: Büyük küçük bütün feodâllerin otlakları, yaylak ve kışlakları muayyendir. Gerçi moğol feodâl sistemi, kendine mahsus bir ekonomisi olan *avul*'a yâni aile'ye dayanır; Her ailenin, tâbi olduğu feodâl şef tarafından (meselâ: han, prens, prenses, noyan, bey, bağatur, binbaşı, yüzbaşı v. s. gibi.) kendine tâyin edilmiş otlığı vardır, ve başka yere tecavüz edemez; bu aile, tâbi olduğu aynı ekonomi şartları içinde metbûna karşı mükellef olduğu vazifeleri yapar ve geri kalan mallarını şehrin *pazar*'ına götürüp mübadele eder. Muasır seyyahlar, (meselâ Rubrook) bir göcebe ailesinin neler istihsâl ettiğini uzun uzun tasvir etmişlerdir. Ormanlık civarlarında yaşayan göçebeler'in hayatında *av* da mühim bir yer tutuyordu. Bu devir seyyahları göçebelerin keçe çadırlarını da uzun uzun tasvir etmişlerdir. Mâmâfi, müellif, Altın Ordu'nun, ahâlisi yalnız göçebelerden ibaret bir devlet olmadığını, ve nüfusun en mühim kısmını bunların teşkil etmediğini pek haklı olarak söylüyor: *Bulgar* mntakası, *Kırım* ve onun sahil şehirleri, yüksek bir ziraat kültürüne ve inkişaf etmiş şehir hayatına malik *Hwârizm*, büyük nisbette yerleşik ahâlisi olan *aşâğı Volga* havzası bu devletin ıktisadi hayatında şüphesiz daha mühim idi. *Kırım* limanları, transit merkezi olmak bakımından, *Bulgar* sâhası ise, gerek sanâyii gerek ileri ziraatinin te'min ettiği mebzûl buğdayı ve bunun sevkini kolaylaştıran *Volga* kıyılarında bulunması bakımından, büyük bir kıymete malikti. Hülâsa, kürk, deri, bal,



balmumu, kereste, hububat, deri ve mâden işleri, imparatorluğun başlıca ihracat mallarını teşkil ediyordu. Memleketin coğrafi vaziyeti de, burada çok canlı bir ticaret hayatının inkişafını kolaylaştırmakta idi.

Bu devre ait *kronikler* ve bilhassa hükümdarların bize kadar gelen muhtelif *yarlık*'ları sayesinde, Altın Ordu'nun *ictimai* bünyesini anlamak müşkül değildir. Şimdiye kadar bu imparatorluğun *ictimai* tarihi ile uğraşılmadığını haklı olarak söyleyen müellif, ilk olarak, buna ait oldukça muvaffakiyetli bir *tecrübe* yapmıştır. Muhtelif fırsatlarda daima tekrar ettiğim gibi, yalnız Altın Ordu'nun değil umumiyetle ortaçağ türk - islâm tarihinin, hattâ sırf siyasi tarihinin hakiki mânâsiyle anlaşılabilmesi için, *ictimai tarih* tetkikleri birinci derecede mühimdir; Böyle olduğu hâlde, şimdiye kadar bu hususta hemen hiçbir şey yapılmamıştır. İşte bundan dolayı Iakoubovski'nin bu tecrübesini büyük bir alâka ile karşıladığımızı söylemeliyiz. Altın Ordu'da en yüksek tabakayı hükümdar ailesi teşkil eder; bunlar imparatorluğun ayrı sâhalarında yarı müstakil bir şekilde hüküm sürerler. Bunlardan sonra, yarı göçebe asâletin çekirdeğini teşkil eden beyler ve noyanlar gelir; bunlar, kendilerine verilen *tarhanlık* yarlıklarıyla, vergilerden muafırlar. Askerî kuvvetlerin başında bulunanlar da bunlardır. Bütün Moğol devletlerinde hattâ Timuriler'de ve Orta Asya sülâlelerinde, *feodâl* mahiyetteki aynı esasların asırlarca - tabii bâzı farklarla - devamını görüyoruz; İster göçebe olsun ister yerleşik hayata geçmiş bulunsun, bu feodâl senyörler, kendilerine bağlı *serfleri* yâni halk kütlesini istismar ediyorlardı. Timur Kutluğ'un uzun zamanlardanberi mâlûm olan - meşhur yarlığına dayanarak, müellif, köylü halkın vaziyeti hakkında da mâlûmat vermektedir: Bunlar *sabancı* ve *ortakçı* diye iki kısma ayrılıyor. *Sabancılar*, *tarhanlık* imtiyazına malik - yâni serveti vergilerden muaf bir feodâl senyöre bağlı köylülerdir. Mâmâfi müellif bu sonuncuların vaziyeti hakkında kaynaklarda daha sarîh mâlûmat olmadığını söylüyor. Müellif bu münasebetle muhtelif vergiler'den ve vergi almağa hakları olanlar'dan da kısaca bahsetmektedir. Acaba bu köylüler senyörün toprağına bağlı mı idiler? Ortaçağ Avrupasında gördüğümüz gibi bir *servage* sistemi mevcut mu idi? İakoubovski, kaynaklarda buna dair bir sarâhat olmadığını söylemekle beraber, XIII. asır sonlarına doğru *Şimalî İran*'da böyle bir sistemin mev-



c u t olduğunu, G a z a n' in bir yarlığına dayanarak, kabûl etmekte ve bunun Altın Ordu'da da m e v c u d o l d u ğ u neticesini çıkarılmaktadır. Ortaçağ islâm - türk tarihine ait kaynaklarda, bütün bu mes'eleler hakkında daha etraflı ve daha müsbet birçok kayıtlar vardır ki, onların bu bakımdan dikkatle araştırılması sayesinde müellifin vardığı neticelerden çok daha v â z i h ve daha k a t' i neticelere varmak imkânı mevcuttur. Bu küçük yazının kadrosu müsait olsaydı, İ a k o u b o v s k i' nin sadece t e m a s ettiği, yahut hallini *müphem* bıraktığı birtakım mes'eleler hakkında - f e o d â l hiyerarşi, v e r g i l e r, *servage* şekilleri, k ö y l ü l e r i n h u k u k i v a z i y e t i, M o ğ o l kabilelerinin tâbi oldukları mükellefiyetler, v. s. - uzun tafsilâta girişebilirdik.

Müellif bundan sonra esirlik (*l'esclavage*) mes'elesine ayrıca temas ediyor. Ona göre Altın Ordu'nun içtimai ve iktisadi hayatında esirlerin büyük bir ehemmiyeti yoktur. Şüphesiz ki mütemadî harpler, akınlar, istiyâlalar, Altın Ordu sâhasında büyük bir harp esirleri kütlesi vücude getirmişti. lâkin, iktisadi istihâlde bunların rölü büyük değildi; ve esasen bunlar da, bir nesil sonra, artık sair halk arasına karışıyorlardı. Fakat buna mukabil, esirler, Altın Ordu için çok mühim bir *ticaret malı* idi. Harp esirlerinden ve kaçırılıp satılan çocuklardan başka, bâzı kıtlık senelerinde bir kısım fakir halkın sattığı çocuklar da büyük bir esir ticaretine mevzû teşkil ediyordu. *Kırım* limanlarında XVII. asırda bile büsbütün ehemmiyetini kaybetmediğini E v l i y a Ç e l e b i' nin ifadesinden anladığımız bu ticaret, bilhassa M e m l û k l e r İ m p a r a t o r l u ğ u' nun o r d u s u için mühim bir kaynaktı; fakat bu esirlerin başka memleketlerde, hattâ İ l h a n l ı l a r sâhasında da müşterileri vardı. Bu esirler, kıpçak, oğuz, çerkes, as (alan), rus, macar, lehli v. s. gibi muhtelif cinslere mensupdu; bunlar arasında m o ğ o l l a r' ın da bulunduğunu, bâzı moğol hükümdarlarının moğol gençlerinin esir olarak *alım satımını men'eden* bâzı emirlerinden anlarız. Bu mes'eleler hakkında muhtelif mısır kaynaklarını zikreden müellifin, H e y d' in *Ortaçağ Şark ticareti tarihi* gibi en mühim bir tetkikden istifade etmemesi hayretle karşılanabilir.

İ a k o u b o v s k i bu bâbın sonunda, m o ğ o l k a d ı n ı' n ın içtimai vaziyeti ye Altın Ordu'da haiz olduğu siyasi hukuk hakkında da epeyce mâlûmat vermektedir. Bu hususta İ b n B a t t û t a' ya, bâzı mısır ve ermeni müelliflerine, garb sey-yahlarına, *Cengiz Yasası'na* ve *yarlıklar'a* müracaat eden müellif,



daha evvelki türk devletlerinde hükümdar ailesine mensup kadınların malik oldukları siyasî hakları bllseydi, bunun yalnız Moğollar'a ait bir hususiyet olmadığını daha iyi anlar ve bunu daha kolay izah ederdi. Mâmâfi, ileri sürdüğümüz bütün bu küçük tenkiydlere rağmen bu dördüncü bâbın türlü bakımlardan nekadar ehemmiyetli olduğu, yaptığımız hülâsadan kolaylıkla anlaşılmalıdır ümidindeyiz.

*Beşinci bölüm*, Altın Ordu'nun siyasî teşkilâtı'ndan bahsediyor (s. 121-134). B é r é z i n e'in artık oldukça eskimiş bulunan *Cuci ulusunun iç kuruluşu hakkında tecrübe* adlı eserinden beri bu mes'ele epey vuzuh ile anlaşılmalıdır. Müellif, bu eski monografinin teferrüat bakımından oldukça zengin mâlûmatını Vladimircëv'in ana hatları tesbit eden mükemmel eserinden ve Barthold'den aldığı esasî fikirlerle tamamlayarak, bu hususta kısa fakat vâzih bir tablo çiziyor. Cengiz İmparatorluğu'nun hemen XIII. asır ortalarına kadar devam eden - biraz da nazari - birliği, yâni *Kurultay*'ca intihap edilen *Büyük Han*'ın diğer prensler tarafından *metbû* olarak tanınması, artık bundan sonra, nazari mahiyetini de kaybetmiş, birbirine rakip muhtelif moğol İmparatorlukları arasında mücadeleler başlamıştır. Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*'inde bu vaziyeti etraflı bir sûrette izah etmişti. Bu sûretle sadece fi'li olarak değil hukukî olarak da *mustakil* bir hüviyet alan Altın Ordu devleti, müellifimize göre, *feodâl bir monarşi*'dir. ve bütün kuvvet, göçebe, yarı göçebe, birleşik feodâllerin elinde toplanmıştır.

Dördüncü bölümde ehemmiyetleri ve hukukî - içtimâî silsileleri izah edilen bu feodâl senyörlerin, devlete ait işleri bir karara bağlamak üzere yaptıkları büyük içtimâlar (*kurultay*) hakkında müellif, muasır kaynaklara dayanarak oldukça mühim mâlûmat vermektedir. Bizde yazılan bâzı eserlerde bu *kurultay* 'ların demokratik bir müessese addedilmesi, hukukî ve tarihi kültürden mahrum birtakım yazarların -galibâ biraz da idolojik - bir fantezi'sinden ibarettir. Mâmâfi İakoubovski'nin bu husustaki izahatı çok eksik ve *hukukî - sosyolojik* bir izah olmaksızın ziyade bir tasvir mahiyetindedir. Bu, belki de, eserin *populaire* bir karaktere malik olmasından ileri geliyor. Hanlarla beylerin münasebetlerinden, ordu teşkilâtından, askerî, idarî, mali, vazifelerin kat'i sûrette ayrılmadığından, muhtelif *jurisdiction* 'ların

mevcudiyetinden kısaca bahsederek, *bukavul*, *daruga*, *baskak* gibi büyük me'murların vazife ve salâhiyetlerini anlatan müellif, merkezi teşkilât, divanlar, vergi divanı, iltizam usûlü hakkında da pek kısa mâlûmat veriyor. Müellif, moğol devri kaynaklarını ve bilhassa - *bukavul* kelimesini izah ederken istifade ettiği - *Muhammed b. Hindûsâh*'ın Celayir'ler devrine ait, eserini, hattâ Timuriler devri kaynaklarını iyice tetkik etmiş olsaydı, bu hususlarda B é r é z i n e'in yanlışlıklarını düzeltecek ve eksiklerini tamamlayacak birçok kayıtlar bulabilirdi.

Bundan sonra, adli teşkilât'tan bahseden müellif, kaynaklarda buna dair ancak dağınık parçalar bulunduğunu söyleyerek, hanların islâmiyeti kabulünden evvel, *Yasa*'nın (yâni moğol hukuku'nun) tatbik edildiğini, fakat bu hususta elde hiçbir adli vesika bulunmadığını kaydediyor. *Yasa*'ya ait Makrizî'deki parçaların çok şüpheli ve ihtilâflı olduğunu söyleyen müellif, *Yasa*'nın bazı hususlarda hattâ İslâmiyette sonra da tatbik edildiğini, fakat bir kısım dâvâların *kadılar* tarafından halledildiğini anlatıyor. Bu hususta İbn Batûta'nın H'ârizm'de Kutluğ Timur'un yanındaki müşâhedelerine dayanarak, şer'i mes'elelerin kadı tarafından *Şerî'at* hükümlerine göre, diğerlerinin de *Yasa* hükümlerine göre yargucu tarafından halledildiğini söyledikten sonra, gerek kadıların gerek yargucuların büyük toprak ve emlâk sahibi olduklarını, adli ve mülki teşkilât ve salâhiyetler arasındaki tedâhüller'den dolayı adli makinenin *istiklâl*'inden bahsedilemeyeceğini kaydediyor. İakoubovski'nin, moğol hukuku hakkında şu son senelerde Çin'de, Amerika'da, Alamanya'da yapılan neşriyatdan habersiz kalmış olması, belki mâzûr görülebilir; lâkin moğol tarihi ile uğraşan bir müsteşrik sıfatıyla, *Yasa* hakkında Cüveynî'nin, Vassâf'ın, Reşidüddin'in, ermeni kronikcilerinin, v.s. verdikleri *mühim* ve oldukça mebzûl malzemeyi tamamıyla ihmâl ederek sadece Makrizî'yi zikretmesi, şaşılacak bir şeydir! Eğer müellifimiz bu mes'eleyi esaslı bir şekilde tetkik etmiş olsaydı, Altın Ordu'daki hukukî vaziyeti çok daha vâzih bir şekilde tesbite muvaffak olabilirdi. Mâmâfi, şu son senelerde *Cengiz Yasası* hakkında neşredilen monoğraflerin bile ne kadar sathî bir bilgi ile ve usûl bakımından ne kadar geri ve kifayetsiz bir tarzda yazıldığı düşünülürse, bu mevzû ile hiç uğraşmadığı anlaşılan müellifi mâzur görmemek insafsızlık olur. Bu hususta uzun zamandanberi hazırlamakta olduğumuz mo-



noğrafinin neşrini bekleyerek, şimdilik bu umumî tenkiyd ile iktifa edelim.

Müellifin, moğol devrindeki *büyük arâzî milkiyeti*'nin en bâriz karakteri olmak üzere gösterdiği *siyurgal* (veya *siyurgal*) sistemi hakkında verdiği mâlûmat da dikkate lâyıktır. Memleketin birçok yerlerinde tatbik edilen bu sistemin başlıca vasfı, siyurgalların *irsî* olması, ve belki de kâ m i l e n veya k ı s m e n *alınıp satılır* mahiyette bulunmasıdır. Moğol devletlerinde ve hususiyle Altın Ordu'da, hükümdar, üstünde yaşayan köylüleriyle beraber geniş toprakları *siyurgal* sûretiyle veriyor, ve sonra da bir *tarhanlık* yarlığı ile buradaki halkı her türlü vergiden muaf tutarak onları siyurgal sahibine bırakıyordu. Bize kadar gelen yarlıklar *tarhanlık* yarlıklarıdır; lâkin, tarihî kaynaklar, siyurgallar hakkında da bizi aydınlatmaktadır. Bu hususta yalnız bâzi muasır ermeni kroniklerinden istifade eden müellifin, moğol devletlerindeki *siyurgal sistemi* ve bunun daha evvelki ve daha sonraki türk devletlerinde mevcut mümasil sistemlerle münasebeti hakkında tam bir fikir sahibi olmadığı açıkça görülmektedir. Bundan sonra Moğollar'daki *baysa*(*payize*) hakkında verilen izahat ile, yine Moğollar'daki *incu* ıstılahı hakkında Barthold'den naklen verilen kısa mâlûmat, bu beşinci bâbı tamamlamaktadır. Mamâfi müellifimizin bu hususlarda ve bilhassa *incu* mes'elesi hakkında etraflı mâlûmat sahibi olmadığı anlaşılıyor. *Payize* hakkında Prof. S a m o i l o v i ç'in ve A b d u l l a h o ğ l u H a s a n'ın mekaleleri (*Türkiyat Mecmuası*, C.V.; mâmâfi bunlarda da moğol devrine ait islâm kaynakları'ndan tamamıyla istifade edilmemiştir) bu hususta müellifin verdiği mâlûmatı tamamlayabileceği gibi, *incu* hakkında da Prof. Barthold'un makalesine (*Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, C. I.) müracaat olunabilir. Yukarıki tenkiydlerimizden de anlaşılacağı gibi, müellifin bu *sigasî teşkilât* mes'elesi hakkında, şahsî araştırmalarına değil sadece keneisinden evvel yapılmış - kısmen çok kifayetsiz - t e t k i k l e r e dayandığı, ve bundan dolayı bu kısmın oldukça karışık, v u z u h s u z ve mantıklı bir tertipten mahrum olduğu açıkça görülmektedir.

Kitabın *altıncı bölüm*'ü, ř e h i r l e r'den bahsediyor (s. 135-147). Memleketimizde tarihle uğraşanlar arasında çok ters ve basit anlaşılmış - hattâ daha doğrusu, hiç anlaşılmamış - olan bu mes'ele hakkında İ a k o u b o v s k i'nin yaptığı hülâsa, doğrudan doğruya kendi ihtisas sâhasına ait olduğu için, eserin en mühim

parçalarından birini teşkil etmektedir. Altın Ordu halkının sayıca büyük bir kısmı göçebe veya yarı göçebe olmakla beraber, büyük ve mühim ticaret ve sanâyi şehirlerinin mevcudiyetini de yukarıda söylemiştik. Bunların ekserisi, moğol hâkimiyetinden evvel de mevcuttu; lâkin moğol devri, türlü âmiller te'siriyle, bunların inkişafına sebep oldu. *Kırım, Eski Saray* ve *Yeni Saray* gibi bâzı şehirler ise, bu hâkimiyet devrinde kuruldu. Bir taraftan islâm kaynakları, diğer taraftan kazıların neticeleri, bu şehirler -bilhassa *Yeni Saray*- hakkında bize geniş mâlûmat vermektedir. Muasır mısır müelliflerinin bu husustaki bâzı tavsiflerini nakleden müellif, kazılar neticesinin bu mâlûmatı te'yid ettiğini ve tamamladığını söylüyor. *Yeni Saray* hakkında evvelce muhtelif tetkikler de neşretmiş olan İakoubovskî'ye göre, bu şehir, en parlak devri olan XIV. asrın ilk yarısında, yüz bin'den fazla nüfusa malikti. Şehrin içtimai rejimle alâkalı olan topoğrafik tavsifinden ziyade, sanâyi ve ticaret hayatını anlatmağa çalışacağını söyleyen müellif, bu hususta zengin malzeme meydana çıkaran kazılara dayanmaktadır. Feodâl bir şark şehri olan dar sokaklı *Saray*'da, her esnafın ayrı bir mahallesi vardı. Muayyen günlerde, bu mahalleler büyük ve canlı bir pazar manzarası alıyordu. Silâhlar, ziraat âletleri, ev eşyası gibi çeşitli mâden işleri yapan büyük imalâthâneler vardı. Bâzısı hükümdar'a bâzısı büyük sermaye sahiplerine ait olan bu imalâthânelerin iç teşkilâtı hakkında, yazılı kaynaklarda hiçbir kayda tesadüf edilmiyor. Bozkırlarda otlayan türlü hayvan sürüleri sebebiyle *deri işleri* (saraçlık), kısmen imparatorluk memleketlerinden kısmen dış memleketlerden gelen yün ve pamuk sayesinde de *dokomacılık* inkişâf etmişti. Elde edilen örnekler, çanak çömlekçiliğin, çiniciliğin oldukça ileri bir safhaya girmiş olduğunu isbat ediyor. Muayyen günlerde kurulan geniş pazarlar, civar mintakalardan ve uzak memleketlerden birçok insanı, zengin tacirleri buraya çekiyor, büyük bir alım satım faaliyeti oluyordu. Bozkırlardan ve köylerden hubûbat, et, yağ, peynir, bal, balmumu, deri getirip satan halk, mukabilinde yerli sanâyi mahsûlleri alıyordu. Çağdaş seyyahların ifadeleri, *Saray*'da muhtelif avrupa ve asya memleketlerinden gelen zengin tacirlerin pek çok olduğunu te'yid ediyor.

Saray şehrinin en mühim zümresini *esnaf* teşkil etmektedir. Bunlar, diğer islâm - şark memleketlerinde olduğu gibi, mensub oldukları şûbelere göre teşkilâtlanmıştır, ve o sıralarda



G a r b' da mevcut *korporasyon*'lara benzerler. Bu mes'ele hakkında G o r d l e v s k i ve G a v r i l o v' un tetkiklerine dayanan müellif, XIV. asırda *Anadolu, İran, Orta Asya* sâhalarında gördüğümüz A h i l e r' den bahsetmekte ve bunların yalnız k o r p o r a t i f değil s i y a s i mahiyette teşekküller olup feodâl suiistimâllere karşı bir m ü d a f a a v a s ı t a s ı şeklini aldığını söyleyerek XIII - XIV. asırlar ş e h i r hayatında b ü y ü k bir rôlleri olduğunu belirtmektedir. Bunların Altın Ordu sâhasında mevcudiyetleri hakkında ise, yalnız İ b n B a t ū t a' nın şehadetine malikiz. Bu mühim mes'ele hakkında, iptida *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* adlı kitabımda verdiğim tafsilâttan sonra bilhassa *Alaman-ya*'da yapılan muhtelif tetkiklerden müellifin tamamıyla h a b e r s i z kılması, cidden ş a ş ı l a c a k bir şeydir! Hâlbuki bütün bu neşriyatın bu mühim mes'eleyi layıkıyla aydınlatamadığını, bu mevzû üzerinde yirmi yıla yakın süren uzun ve zahmetli çalışmalardan sonra, açıkca söylemiş ve araştırmalarımın neticelerini en umumî bir tarzda tesbit etmişdim (1934 de Paris'de basılan *Les Origine de l'empire ottoman* adlı kitabımda. İ a k o u b o v s k i bu eseri de görmemiştir). Bütün bu neşriyatı bilmeyerek mâlûmatı ç o k s a t h i bir iki rusca mekaleye munhasır kalan müellifin, bu mühim mes'ele hakkında çok s a t h i ve y a n l ı ş fikirler yürütmesi pek tabiidir. Yeni kurulan şehirlerde muhtelif şûbelere mensup esnafın daha ilk yıllarda birdenbire bu kadar çoğalmasını, müellif, doğru olarak, ortaçağ devletlerinde tâkiyb edilen *cebrî iskân* (eski osmanlı idare ıstılahında : *sürgün*) usûlüne isnad etmektedir. Bundan sonra, XIII-XIV. asır moğol devletlerinde büyük bir ehemmiyetleri olan t i c a r e t a d a m l a r ı'ndan ve t i c a r e t u s ū l l e r i'nden kısaca bahsedilerek, muasır kaynaklarda daima zikredilen *ortak* kelimesi hakkında mâlûmat veriliyor; ve *daruga*'ların, *baskak*'ların, sefirlerin ekseriya bu iş a d a m l a r ı arasından seçildiği ve ihtiyaç halinde onlardan borç bile alındığı söylendikten sonra, Altın Ordu ihracat malları arasında *atlar*'ın da büyük bir ehemmiyeti olduğu kaydedilerek bahis sona erdiriliyor. Bu ticaret mes'elesi, ticarî muamelelerin tarzı, *ortak* kelimesinin izahı, açıkça söyleyelim ki, çok s a t h i, m ü p h e m ve kısmen h a t â l ı d ır! Müellif bu devir kaynaklarını layıkıyla tetkik etmiş olsaydı, bundan başka, Moğollar'dan e v v e l k i ve s o n r a k i devirlerde islâm ticaretinin mahiyeti hakkında sağlam bir bilgiye malik bulunsaydı, bu mevzûu muvaffakiyetle yazabilirdi. Hâlbuki bu mes'eleler üzerinde şahsî araştırmalarda bulunmadığı

açıkça görülen İ a k o u b o v s k i, bu mevzûa ait, mahdut olsa bile ihmâl edilmemesi lâzımgelen birtakım garb tetkiklerinden de tamamıyla h a b e r s i z kalmıştır. Ticaret ve tacirler mes'elesinin, diğer birtakım mes'eleler gibi, kitabın muhtelif baplarında d a ğ ı n ı k ve tertipsiz bir hâlde bulunması da, tenkiydlerimizde haklı olduğumuzu isbat eden diğer bir delildir.

Altın Ordu medeniyeti unvanını taşıyan *yedinci* ve sonuncu bölüm (s. 148 - 162), ismiyle birçok şeyler vâdettiği halde, bunların pek azını veriyor. Moğollar'ın askeri ve siyasi bakımlardan ileri, lâkin kültür bakımından-Türklere, Çinlilere, İranlılara nisbetle - geri bir göçebe millet olduğu mukaddimesiyle başlayan müellif, bunların iptidaî dinleri, ateşle temizleme merasimi, ölüm âdetleri, insan kurbanı gibi mes'eleler hakkında çağdaş müverrih ve seyyahların tavsiflerini sıralıyor. Vessielovski ve Barthold'un iki makalesinden başka bu husustaki tetkiklerin hiçbirinden istifade etmeyen müellif, bundan sonra, islâmiyet'in Moğollar arasında ve bilhassa Altın Ordu'da yayılışı hakkında çok kifayetsiz mâlûmat vererek, bu yeni dinin daha ziyade şehirlerde ve büyük göçebe feodâller arasında yerleştiğini, köylülerin ve göçebelerin uzun müddet buna yabancısı kaldıklarını iddia ediyor. Anlaşıyor ki müellif, ne Moğollar'ın iptidaî dinleri hakkında, ne de islâm dininin yayılışı hakkında etraflı bilgilere sahip değildir; ve yalnız kaynaklar'dan değil, bunlara ait pek mahdut tetkiklerden bile h a b e r s i z'dir. Bu hususta evvelki bölümlerde karmakarışık verilen mâlûmat da bunu te'yid ediyor. Göçebelerin mâddî medeniyetleri, çadırları, elbiseleri, kadın başlıkları hakkındaki birkaç ehemmiyetsiz sahifeden sonra, şehir medeniyetinin muhtelif tipleri-meselâ *Hwârizm*'de, *Kırım*'da, aşağı *Volga* havzasında -, *Hwârizm*'in bu husustaki büyük rolü, mimârî ve tezyini san'atler sâhasında dıştan gelen te'sirler, *Mısır*'ın rolü, umumî ve hattâ biraz da müphem bir tarzda anlatılıyor; en son sahifede de Altın Ordu *edebî dilin*'nin teşekkülünde yine *Hwârizm*'in büyük rolünden, Kıpçak ve Türkmen unsurlarının te'sirinden bahsolunuyor. Pek yakında uzun bir tetkikimize mevzû teşkil edecek olan bu Altın Ordu dil ve edebiyatı hakkında şimdilik birşey söyleyecek değiliz. Yalnız burada İ a k o u b o v s k i'nin verdiği mühim lâkin vuzuhsuz bir haberi kayd ile iktifa edelim: Bu habere göre 1931 de, *Volga*'nın sol kıyısında *Podgornoye* köyünde yapılan bir kazı esnasında, içinde



muhtelif eşyayı ihtiva eden bir tatar mezarı bulunmuş; bu eşya arasında ağaç kabuğuna uygur harfleriyle yazılmış bir eser meydana çıkmış; şimdi *Ermitage* müzesinde bulunana bu eserin halli için bazı mütehasıslar çalışmakta imişler. Uygur harfleriyle «moğolca ve bir türk lehçesinde (?)» yazıldığı kaydedilen bu eser, acaba hem moğolca hem de türkçe karışık bir eser yahut lûgat midir? Bu hususta hiçbir sarâhat yoktur. Yalnız, bünun XIII. asra ait olduğu iddia ediliyor. Eser üzerinde çalışan mütehasıslar buna ait birşey neşir edinceye kadar, bu eserin mahiyeti, yazık ki, meçhûl kalacaktır. Umumiyetle çok zayıf ve insicamsız olan bu bahiste, galiba fransızcaya çeviren mütercimim dikkatsizliğinden olacak, iki küçük hatâ vardır ki onları kaydetmeden geçmeyelim: (s. 153, satır 5) deki *Kemal Karşı*, *Cemâl-i-Karşı*'dir; (s. 158) deki *Kounya Urgeñç* de *Köhne Urgeñç*, yâni *Eski Urgeñç* olacaktır.

Kitabın, Altın Ordu - Rusya münasebetlerine dair Prof. Grékov tarafından yazılan ikinci kısmı (s. 163 - 251), yedi bölüme ayrılmıştır: Tatar fethi sırasında Rusya (s. 165 - 190); Tatarlarla ilk karşılaşma: Kalka harbi (s. 190 - 196); Batu'nun 1236 - 1238 seferi (196 - 204); Cenubi Rusya'da Batu'nun ikinci 1239 - 1240 seferi (s. 204 - 208); Rusya ve Altın Ordu (s. 208 - 225); XIV. asırda Altın Ordu'nun Rusya ile siyasi münasebetleri (s. 225 - 240); netice: Rusya tarihinde Tatarlar'ın rolü hakkında başlıca düşünceler (s. 240 - 251). Bu ikinci kısmın ilk sahifesine Puşkin'in: İspanya'yı fetheden «müslümanlarla Tatarlar arasında hiçbir müşterek cihet yoktur; onlar Rusya'yı fethettiler, fakat ona ne *cebr*'i ne de *Aristo*'yu öğretiler,, cümlesini alan müellif, bu mes'eledeki düşüncesini baştan göstermiş oluyor. Mevzûumuzu doğrudan doğruya alâkalandırmadığı için bu kısmın basit bir hülâsasını bile vermeğe lüzum görmüyoruz. Yalnız Boltine, Karamzine, Polevoy, Solovief, Kostomarov, Bostoujev - Roumine, Klouşevski, Platonov, Serguiéeviç, Rojkov, Pokrovski, Hrouchevski gibi XVIII. - XX. asır rus tarihçilerinin bu husustaki fikirlerini hülâsa eden son bölümün bilhassa dikkate lâyık olduğunu söyleyebiliriz; mâmâfi, müellif, Altın Ordu - Rus münasebetlerini daha ziyade siyasi bakımdan tetkik etmiş, medenî te'sirler mes'elesine bir sahife içinde ancak temas ederek, bu müşkül problemin *halledilemediğini* ve bunun bu kitab çerçevesi içine giremeyeceğini söylemekle iktifa eylemiştir. Hâlbuki bizim fikrimize göre Altın Ordu - Rus münase-

betlerinin medeniyet tarihi bakımından en mühim cephesi, bu medeni münasebetler ve te'sirler mes'elesidir.

İakobovski'nin monoğrafisi hakkındaki bu uzun tahlil ve tenkiylerden sonra, eserin mahiyet ve kıymeti hakkında şu mülâhazalarda bulunabiliriz: Müellif birtakım izahlarında, *tarihi materyalizm* esaslarına sadık kalmak mecbûriyetiyle, ekseriya umumî ve müphem kalmış olmakla beraber, umumî manzarası bakımından, canlandırdığı tarihi levha fazla fantezist değildir. Mevzûlariyle alâkalı birçok mes'eeler hakkında islâm kaynaklarından lâyıkıyla istifade etmediği, şahsî araştırmalarda bulunmadığı, hattâ onlara dair yapılan birtakım tetkiklerden bile habersiz kaldığı derhâl göze çarpıyor. İşte bundan dolayı, eserin umumî plânı kâfi derecede *mantikî* ve *sistematik* olamamış, birçok tedâhüller vücutta gelmiş, hazırlanan kadronun bâzı cihetleri boş kalmış, *terkibî izahlar* yerine eski kronikler ve seyahatnâmelerden alınan *tavsifî parçalar*'a lüzumundan fazla yer verilmiştir. Eserin biraz acele yazıldığı, plândaki bozukluktan ve tedâhüllerden, birtakım lüzumsuz tekerrürlerden kolayca anlaşılıyor. Dil ve edebiyat mes'eelerine, İslâm ilimlerinin ve edebiyatlarının te'sirine, halk destanlarına kitabın kadrosunda yer verilmemesi, Altın Ordu'da mânevî medeniyetin ve halk psikolojisinin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır ki, böyle bir monografi için bunun ne büyük bir noksan olduğu meydandadır. Fakat bütün bu gibi kusurlarına, yanlışlıklarına, metodolojik bakımdan kâfi derecede kuvvetli olmamasına rağmen, Hammer'den sonra yapılan ilk tecrübe olarak bu eseri memnuniyetle ve takdirle karşılamak vazifemizdir. Türk tarihinin diğer şübeleri gibi Altın Ordu tarihi hakkında da sağlam tahlili çalışmaların pek mahdut olduğu bir sırada, mevzûunu, meselâ Barthold gibi tenkiydi bir zekâya ve ilk elden edinilmiş geniş bilgilere sahip büyük tarihçiler tarzında kavrayamayacağı tabii olan İakobovski'nin bu *terkib tecrübesi*, her hâlde, büsbütün muvaffakiyetsiz bir mahsûl sayılamaz. Şimdilik, büyük bir ilmi ihtiyacı oldukça muvaffakiyetle karşılayan müelliflere ve bilhassa Prof. *İakonovski*'ye teşekkür, borcumuzdur.